

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Ağakışiyev Azər Firuz
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Qloballaşma şəraitində ekoloji proseslərin tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Elmi rəhbər:

Dos.M.Ə.Əliyev

Magistr proqramının rəhbəri:

dos.İ.M.Mahmudova

Kafedra müdiri

prof. M.A.Əhmədov

BAKİ - 2017
M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ

FƏSİL I. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ EKOLOJİ İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

- 1.1. Ekoloji tarazlığın təmin edilməsinin iqtisadi zəruriliyi və prinsipləri
- 1.2. Ekoloji inkişafın tənzimlənməsində iqtisadi metodlardan istifadənin beynəlxalq təcrübəsi

FƏSİL II. MÜASİR DAVAMLI EKOLOJİ İNKİŞAFIN İQTİSADI MEXANİZMLƏRİ VƏ METODLARININ KOMPLEKS TƏDQIQI

- 2.1. Azərbaycanda davamlı ekoloji inkişafın tənzimlənməsində iqtisadi metodlardan istifadənin yolları
- 2.2. Azərbaycan Respublikasında ekoloji inkişafın təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi proqramlar və layihələr
- 2.3. Davamlı ekoloji inkişafın idarə olunmasının sistemli təhlili

FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA EKOLOJİ İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN DÖVLƏT MEXANİZMİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 3.1. Azərbaycanda ekoloji mühit və milli iqtisadi inkişafın tarazlıq problemləri..
- 3.2. Ətraf mühitə təsirin və ekoloji zərərin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi
- 3.3. Davamlı ekoloji inkişafın tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi və inkişaf perspektivləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Mövzunun aktuallığı. Zəngin təbii sərvətə və resurslara malik olan Azərbaycan sənaye şəhəri kimi ixtisaslaşmışdır. Uzun illər boyu ekoloji problemlərin həlli, ətraf mühitin qorunub saxlanması və ekoloji təhlükəsizliyin aradan qaldırılması üçün müəyyən işlər görülmüşdü. Bir çox min illiklərin başlangıcı olan ekoloji siyasətin tənzimlənməsi, elmi-texniki inqilab, urbanizasiya və əhalinin texnogen sahələrdə cəmləşərək iqtisadiyyatın təsiri sahələrinə tətbiq olunub. Azərbaycan və onun regionlarının mərkəzlərində məhdud ərazilərdə bir çox zərər verici maddələrin toplanması baş verir ki, bu da ekoloji cəhətdən əlverişli, həm insanlar üçün təhlükələrin aradan qaldırılması, həm də təbii bioloji, iqtisadi, sosial istiqamətlər üzrə geniş miqyasda genişlənməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövr üzrə ekoloji sahələrin dövlət tənzimlənməsi həm respublikanın, həm də onun ətrafında ətraf sahələrinin, yəni su hövzələrinin Xəzər dənizinin sənaye və məişət sularının tullantıları ilə cirkəndirilməsi global şəraitdə öz təsirini göstərir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı ekoloji sahə üzrə bu məsələlərin həllində dövlət tərəfindən təmin edilməsinin hər tərəfli və dərinlən tədqiq etmək üçün milli və beynəlxalq sahələrin düzgün sosial-iqtisadi inkişafını həyata keçirmək lazımdır. Belə ki, bu sahərdə davamlı olaraq ölkə tərəfindən əsas prioritet istiqamətlər seçilmiş və tətbiq olunmaqdadır. Respublikanın ekoloji strategiyası və bu sahədə ətraf mühitin qorunub saxlanması iqtisadi və insan resurslarının istifadə təminatına yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən 2016-cı il 16 martda təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları qzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” ekoloji sahənin göstərilən istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Həmcinin bu sahə üzrə güzlü, zəif tərəflər seçilərək onun imkanları daxilində təhlükələrin təhlilinin aparılması məqsədəuygundur. Bu da strateji yol xəritəsində qeyd edilən 11 sektor üzrə 12 istiqamət tətbiq olunub. Bu da qeyri-neft sektoru üzrə rəqabətliliyin üstünlüklərini, daxili bazar üçün vacib olan sektorların yüksəldilməsinin və əsas sektor üzrə infrastrukturun inkişafının və optimallaşdırılmasını həyata keçirmək üçün bir

istiqamətdir. Ekoloji sahələrin tənzimlənməsində yol xəritəsinin mühüm əhəmiyyəti var və bütün sahələrə təsir mexanizmini həyata keçirəcək.

1993-cü ildən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan müasir dövrün tələblərinə görə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində və onun tənzimlənməsi istiqamətində ekoloji siyasət geniş vüsət almışdır.

Ölkədə bu istiqamət üzrə müəyyən qərar və qanunlar qəbul edilmiş və ətraf mühitin mühafizəsində öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq magistrın secdiyi mövzu aktualdır, müasir dövrün tələblərinə uyğun ekoloji siyasətin davamlı olaraq tənzimlənməsini geniş izah edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Davamlı olaraq ekoloji sahədə iqtisadi inkişaf problemlərinin tədqiqi iqtisadçı alimlərin diqqətində olmuşdur. Azərbaycan alimlərindən A.A. Nadirovun, Z.Ə. Səmədzadənin, A.K. Ələsgərovun, A.Ş. Şəkəriyyəevin, S. Salahovun, V.T. Novruzovun və başqalarının əsərlərində davamlı iqtisadi inkişaf problemlərinə dair bəzi nəzəri və praktik məsələlərə diqqət yetirilmişdir. Davamlı ekoloji inkişafın təmin edilməsi yolları və perspektivləri isə R.M. Məmmədovun, A.M. Əzizovun, M.C. Atakişiyevin, C.M. Mahmudovun, T.S. Quliyevin, İ.B. Xəlilovun, A.M. Şükürovun, Ə.Ə. Məmmədovun işlərində qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın integral iqtisadi-ekoloji sisteminin dayanıqlı inkişafının iqtisadi metod və mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- ekoloji inkişafı təmin edən iqtisadi və təşkilati mexanizmlərin və ekoloji qanunvericiliyin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- əsas dünya tendensiyalarının təhlili əsasında davamlı inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılmasının ilkin şərtlərinin tədqiqi;
- iqtisadi-ekoloji sistemin tədqiqinin metodlar kompleksinin formalaşması və bu sistemin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarının seçilməsi;

- iqtisadi-ekoloji sistemin iqtisadi cəhətdən dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinin nəzəri modelinin layihələndirilməsi;
- ekoloji inkişafın təmin olunmasının iqtisadi mexanizm və metodlarının əsaslandırılması;
- ekoloji inkişafın təmin olunması alətləri və mexanizmləri formalaşması mexanizminin alqoritminin işlənilib hazırlanması;
- ekoloji menecment çərçivəsində müəssisənin inkişaf metodikasının işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın iqtisadi-ekoloji sistemləridir.

Tədqiqatın predmeti iqtisadi mexanizmin formalaşması prosesində meydana çıxan iqtisadi münasibətlər və idarəetmə təsirlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını müasir iqtisadi və ekoloji elmlərin, davamlı inkişafın fundamental konsepsiyaları, iqtisadi-ekoloji sistemlərin kompleks tədqiqi problemləri üzrə işlər və təbiətdən istifadənin stimullaşdırılmasına dair nəzəri-praktiki təcrübələr təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası hökumətinin Dövlət Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin qanunvericilik və digər normativ-hüquqi sənədləri istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində AR DSK-nın 2016-cı ilə aid statistik məlumatlarından, Dövlət Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin hesabat materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi-ekoloji sistemin iqtisadi inkişafının təmin olunmasının iqtisadi mexanizminin nəzəri əsaslandırılması və strukturu işlənilib hazırlanmışdır;
- əsas dünya tendensiyalarının təhlili əsasında inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılmasının ikin şərtləri tədqiq olunmuşdur;
- iqtisadi-ekoloji sistemlərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasını işlənilib hazırlanmışdır;

- iqtisadi-ekoloji sistemin iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin nəzəri modeli layihələndirilmişdir;

- ekoloji inkişafın təmin olunmasının iqtisadi mexanizm və metodları əsaslandırılmışdır;

- informasiya texnologiyaları bazasında iqtisadi-ekoloji sistemin davamlı iqtisadi inkişaf modeli işlənib hazırlanmışdır;

- ekoloji menecment çərçivəsində müəssisənin davamlı inkişaf metodikası işlənib hazırlanmışdır;

İşin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təklifdən ibarət olub, ədəbiyyat siyahısı ilə birlikdə kompüter yazısında 78 səhifə olmaqla özündə 6 cədvəl, 8 şəkli əhatə edir.

FƏSİL I. QLOBALLAŞMA SƏRAİTİNDƏ EKOLOJİ İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Ekoloji tarazlığın təmin edilməsinin iqtisadi zəruriliyi və prinsipləri

Dünyada mövcud olan global problemlər icərisində insan sağlamlığı üçün zaman etibarilə tədricən təhlükə yaradan ən mühüm problemlərdən biri sosial-ekoloji problemlərdir. Məhz buna görədir ki, getdikcə gərginləşməkdə olan sosial-ekoloji problemlərin aradan qaldırılması bütöv bəşəriyyət qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri sayılır. Bütün dünya miqyasında müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti təbiətə antropogen təsirlərin daha da güclənməsinə səbəb olur.

Davamlı İnkişaf Beynəlxalq institutu ekoloji sahənin və sosial-iqtisadi istiqamətin intensiv olaraq inkişafı üçün insanlar öz tələblərini və tullantılar istehsalını azaltmaqla təbii ehtiyatların sərfəli istifadəsindən irəli gəlir.

Artıq keçən əsrin sonuna doğru insan-təbiət münasibətlərinin tənzimləndiyi cəmiyyətə keçid haqqında bir sıra təlim və konsepsiyalar işlənib hazırlandı. Hazırda isə dünyada daha çox qəbul və tətbiq edilən inkişaf konsepsiyalarından biri "Davamlı inkişaf" konsepsiyasıdır. Əslində bu konsepsianın meydana çıxması və qəbul edilməsi BMT-nin təbiət mühafizə fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. (16)

Ekologiyanın inkişafı 3 mərhələ üzrə tənzimlənir:

1. Ekologiya bir elm kimi canlı orqanizmlərin mühiti ilə qarşılıqlı əlaqədə olub mövcud göstəricilərlə toplanmış və elmi cəhətdən ümumiləşdirilmişdir.
2. Ekologiya sərbəst hərəkət edən prinsip və anlayışlar toplusudur.
3. Bu mərhələ ekologiya kompleks inkişafa doğru geniş miqyasda hərəkət edir.

Bu sahənin qarşısında duran nəzəri və tətbiqi məsələlər aşağıdakı kimidir:

- Ekoloji sistemdə dayanıqlı nəzəriyyənin işlənməsi;
- Bioloji müxtəlifliyin və mühafizə mexanizminin öyrənilməsi;

- İnsanların təsiri ilə ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi;
- ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- ekoloji qiymətləndirilmə;
- ekoloji təhlükəsizliyin bütün sahələr üzrə qorunub saxlanılması və optimallaşdırılması.

Bizim fikrimizcə, davamlı inkişaf konsepsiyasına bir-birilə qarşılıqlı asılılıqda olan və paralel olaraq mövcudluğu şübhə doğurmayan üç aspektin üzvi sintezi kimi baxılmalıdır:

- 1) iqtisadi inkişafın artımı;
- 2) ətraf mühitin və eko-sistemlərin mühafizə və bərpası;
- 3) sosial ədalətin bərqərar olması. (20)

Davamlı inkişaf konsepsiyası beynəlxalq və milli qurumlar vasitəsilə BMT tərəfindən icra olunur. Bu da gələcək inkişaf üçün ətraf mühitin insan sağlamlığının və uzun ömürlüyünün qorunmasına yönəldilib. Hər hansı bir layihənin həyata keçirilməsi üçün insanlar fərqli-fərqli xarici mühitə təsir göstərirlər. Ətraf mühitin qorunub saxlanılması və təbii ehtiyatlardan optimallaşdırılması davamlı inkişaf konsepsiyasında geniş təhlill aparılır və həyata keçirilir.

Sosial-iqtisadi və siyasi əhəmiyyətli olan neft strategiyası uzun müddətdir ki, respublika tərəfindən yerinə yetirilir. Bunun əsas məqsədi bundan ibarətdir ki, uğurla həyata keçirilən strateji xətt həm respublikanın, həm də xarici ölkələrin birbaşa neft şirkətləri ilə müqavilələrin bağlanmasıdır. Ölkənin aparıcı neft şirkətləri Azərbaycana sərmayə qoymaqla yeni texnikaların tətbiq olunmasında öz işlərini ekoloji standartlara uyğun qurulmasını tövsiyyə edirlər.

“Əsrin müqaviləsi” adlanan və imzalanan xətt regionlarda bir sıra ölkələrlə strateji maraqların təmin edilməsində vacib amilə çevrilmişdir. “Davamlı inkişaf” uzun müddətli və perspektivli dövr üzrə təbii resurslardan istifadə etməklə ətraf mühitin keyfiyyətinin qorunub saxlanılması prinsipini tətbiq edirlər.

Ölkədə gedən özəlləşdirmə prosesi zamanı iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində problemlərin həlli məqsədi ilə ekoloji sahədə aşağıdakı prinsipləri özündə cəmləşdirir:

- özəl sektorlar öz üzərlərinə götürdükləri təbii resursların qorunmasında müəyyən işlər görməklə bu sahəyə cəkilən xərcləri təmin etməlidir;
- ekoloji problemlərin həllində bütün məsələlərin tam sərbəst şəkildə həlli;
- birlikdə təsərrüfat fəaliyyətindən və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sahələrin ekoloji monitorinqinin təşkili;
- mülkiyyət obyektlərini müəyyənləşdirən və toxunulmazlığını təmin edən ekoloji mühitin yaranması üçün texniki avadanlığın işlənilməsinin təmin etmək.

Böyük ərazilərdə təbii mühitin pozulmasının qarşısını almaq üçün daha çox məhsul istehsalına yer verilməlidir. Bu da bir sıra səbəbdən ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə dağılmış torpaq sahələri, su hövzələri, faydalı qazıntı yataqları respublikanın ekoloji cəhətdən zərərli zonasına çevrilməsinin səbəbi olur. (24)

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə mühüm vəzifələrdən biri mineral-xammal ehtiyatlarının tam və kompleks istifadə edilməsi, təkrar xammal ehtiyatları və istehsal tullantılarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsidir. Ətraf mühitin qorunması üçün dağ-mədən müəssisəsinə iqtisadi-ekoloji cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Faydalı qazıntıların axtarışı, kəşfiyyatı və istismarı zamanı ətraf mühitin korlanmasının qarşısını almaq üçün yerüstü qazmalardan (murflardan, xəndəklərdən) minimum istifadə edilməsi, yeraltı dağ qazmalarından çıxarılan süxurları yerləşdirmək üçün xüsusi tullantıxanaların tikilməsi, yerin təkinin kosmosdan öyrənilməsinin təkmilləşdirilməsi, təbii sərvətlərin yeraltı və açıq üsulla istismarı zamanı torpaqların rekultivasiya edilməsi, filizlərin tərkibində olan köməkçi komponentlərdən kompleks şəkildə istifadə olunması, az itkiyə yol verən işlənmə sistemlərinin tətbiq edilməsi və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə ekoloji tarazlığın təmin edilməsinin vacib şərtləri kimi çıxış edir.

1.2. Ekoloji inkişafın tənzimlənməsində iqtisadi metodlardan istifadənin beynəlxalq təcrübəsi

Müasir dövrdə bir çox ölkələrin təcrübəsinə istinad edərək birbaşa metodlar ekoloji tarazlığın pozulmasına qarşı mübabrizənin nəticəsi kimi ətraf mühitin qorunub saxlanılmasına təsir göstərir. Sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinə təsir göstərən xüsusi zonalar var ki, bu da ərazilərin tullantıların yığılıb saxlanılmasının və cirkələnmiş torpaqların rekultivizasiyasına səbəb olub.

Belə metodlar texnogen inkişafın nəticəsi kimi hər sahə üzrə mübarizə aparmaqla nəticələnir.

Birbaşa metodun tətbiqində ekoloji tarazlığın pozulması və müasir səviyyədə istehsalın inkişafı müəyyən tullantılara riayət etməklə həyata keçirilir. Bu da ölkədə rəqabətin aparılmasında, formalaşmasına görə ətraf mühitin mühafizə etməsinə köməklik göstərir. (19)

Müəyyən problemlərin aradan qaldırılmasında iqtisadi metodlardan istifadə edilir ki, bu da vergi və maliyyə alətlərinin düzgün tətbiq olunmasından irəli gəlir. Vergi mexanizminin təsiri vasitələrindən istifadə etməklə iqtisadi proseslərin tənzimlənməsini həyata keçirmək olar. Ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılması, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi xarici ölkələrdə məqsədli formada dövlət orqanlarının fəaliyyəti kimi nəticələnir.

Ekoloji tənzimlənmənin birbaşa metodları ilə onun son nəticələri arasında əlaqə çox aydın göründüyü halda, ekoloji-iqtisadi metodlarla tənzimləmə daha uzun müddətə nəzərdə tutulur. Ekoloji tarazlığın təmin edilməsinin iqtisadi metodlarının üstünlükləri ilk növbədə ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən bu metodlar cirkələmə mənbələrini yaradan müəssisələrə qərar qəbul etməkdə daha çox sərbəstlik verir, digər tərəfdən isə, dövlət təbiəti mühafizə orqanları ilə ətraf mühiti cirkəndirən müəssisələr arasında normal iqtisadi əməkdaşlığın yaradılmasına kömək edir. Ekoloji tənzimlənmənin inzibati metodları isə dövlətin müvafiq orqanları ilə ətraf mühitə "qənim kəsilmə" müəssisələr arasında daim qarşılıqlı etibarsızlıq və ziddiyyət hökm sürür. (29) Lakin təcrübə göstərir ki, iqtisadi

metodlar ekoloji tarazlığın təmin edilməsində heç də özünü həmişə doğrultmur, çox vaxt isə inzibati tənzimləməni iqtisadi məcraya yönəltmək üçün və ya birbaşa tənzimləmə metodları özünü doğrultmadıqda tətbiq olunur. Keçən əsrin təxminən 70-ci illərindən etibarən aydın oldu ki, ekoloji tarazlığın təmin olunmasında inzibati-amirlik metodları özünü doğrultmur. Odur ki, iqtisadi metodlar o vaxtdan başlayaraq müasir davamlı ekoloji inkişafın təmin edilməsinin əsas vasitəsi kimi qəbul olunur.

Ekoloji tənzimləmənin iqtisadi metodlarından istifadə ilk növbədə təbii ehtiyatlara qiymət qoyulması ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu metodlardan istifadə zamanı makroiqtisadi səviyyədə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin konseptual əsasları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin indiki mərhələsində güzəştli kreditlərin və güzəştli vergi sisteminin, çirklənməyə görə cərimələrin sistemli şəkllə salınaraq tətbiq edilməsi, şübhəsiz ki, ilk növbədə təbiəti mühafizə orqanlarının borcudur. Lakin mövcud iqtisadi şərait təbiətdən istifadənin səmərəliliyi üçün çox mürəkkəb vəziyyət yaratmışdır. Bütün bunların nəticəsində yaranmış problemlər arasında ən yaxın dövrdə aşağıdakıların həll olunmasını məqsəduyğun hesab edirik: (18)

1. Keçid dövrünün tələblərinə uyğun şəkildə bazar mexanizminin əsas atributları nəzərə alınmaqla təbii ehtiyatlarının və ətraf mühiti çirkləndirmənin qiymətlər sisteminin yaradılması.

2. Ekoloji tarazlığın qorunması üzrə texniki, sanitar və inzibati mexanizmlərin yaradılması.

3. Ekoloji baxımdan təmiz texnologiya tətbiq etməklə məhsul istehsal edən və ətraf mühiti çirkləndirməyən müəssisələrə güzəştli vergi və kredit şərtlərinin tətbiq edilməsi.

Keçid dövrünü yaşayan bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə ekoloji tarazlığın qorunması sistemi zəruri səmərəni o vaxt verir ki, bu sistemdə iqtisadi metodlar təmsil olunsun. Həmin iqtisadi metodların həyata keçirilməsi prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ekoloji tarazlığın təmin olunması məqsədinə nail olmağın əhəmiyyəti;

- ekoloji tarazlığın təmin olunmasına sərf edilən maddi resursların əhəmiyyəti;
- müvafiq dövlət orqanlarının zəruri məlumatlarla təmin edilməsi qabiliyyəti;
- təbii ehtiyatlarının və çirklənmənin qiymətləndirilməsi;
- texnologiya və təbii ehtiyatların istifadəsi sahəsində olan mümkün dəyişikliklər müqabilində çeviklik;
- yeni, az tullantılı və ya tullantısız texnologiyanın hazırlanmasına maddi cəhətdən stimulyat yaratmaq qabiliyyəti;
- mövcud iqtisadi nəticələrin ədalətli bölüşdürülməsi;
- geniş əhali kütləsinin bu işlərə cəlb edilməsi;
- dövlət üçün bu işlərin yerinə yetirilməsi mümkünlüyü.

Ekoloji tarazlığın təmin edilməsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə məqsədilə təbii ehtiyatlarının istifadəçiləri və məhsul istehsalçıları ətraf mühiti çirkləndirdiklərinə görə onun çirklənmə miqyasını müəyyən etməlidirlər. Bu məqsədlə aşağıdakı bazar mexanizmlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur:

- havaya və suya atılan zərərli maddələr üçün lisenziyanın alqı-satqısı;
- çirklənməyə görə ödənişlərin həyata keçirilməsi;
- ekoloji cəhətdən təhlükəli məhsulların anbarda yığılıb qalmasına və saxlanmasına görə girov qoyulması;
- enerji daşıyıcılarına qənaət məqsədilə enerji istehsalına dövlət məsrəflərinin azaldılması;
- ekoloji cəhətdən təhlükəli layihə və tədbirlərə maliyyə yardımlarının ayrılması.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, sözügedən sahədə iqtisadi maraqlandırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində bu sahə daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bura əsasən çirklənmədən dəyən sosial-iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi və istehsalın təşkilində ekoloji məsələlərə fikir verilməsi daxildir.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yaradılmış bazar öz mahiyyətinə görə heç də ümumi bazardan fərqlənmir və burada formalaşan münasibətlərin əsasını əmtəə-pul münasibətləri təşkil edir. Ekoloji bazarda aşağıdakı hüquq və səlahiyyətlərin

fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir: atmosfərə atılan tullantılara olan hüquq; çirkab suların axıdılması hüququ; bütövlükdə ətraf mühitin çirkləndirilməsi hüququ. Qeyd edilən səlahiyyət və hüquqlar həm mənbələr arasında, həm də dövlət təbiəti mühafizə orqanları ilə mənbələr arasında alınıb-satıla bilər. Ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən səmərəli istifadə sistemi özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- təbii ehtiyatlardan istifadə hüququna və təbii ehtiyalarının bərpasına görə ödəniş;

- təbii ehtiyatlarının azalmasına görə kompensasiya və tullantılara görə ödəniş;

- ətraf mühit üçün təhlükəli texnologiya və istehsala görə ödəniş və əlavə vergi;

- ekoloji norma və qanunların pozulmasına görə cərimə və digər iqtisadi sanksiyalar;

- ekoloji cəhətdən təmiz texnologiya və məhsul istehsalına görə müəssisə və firmalara güzəştli vergilərin müəyyən olunması;

- ekoloji baxımdan təmiz texnologiya istehsalına onun gətirilməsinə görə güzəştli kreditin, vergi və gömrük rüsumlarının tətbiqi.

Ətraf mühitin mühafizəsi sayəsində həyata keçirilən tədbirlər aşağıdakılardır:

- tullantıların zərərsizləşdirilməsi, təkrar istehsala göndərilməsi;

- çirkab suların təmizlənməsi;

- ekoloji tarazlığın qorunması;

- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə məqsədilə istifadə və texnikanın təkmilləşdirilməsi;

- enerjiyə qənaət;

- səs-küy çirklənməsinə qarşı mübarizə.

Ekoloji tarazlığın pozulmuş olduğu digər ölkələrdə də ətraf mühitin mühafizəsini qoruyan dövlət sistemi fəaliyyət göstərməkdədir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- ətraf mühitin mühafizəsinə dair dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində özəl sektorun fəaliyyətinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması (birbaşa və ya dolaylı maliyyə yardımları, güzəştli vergi, kredit və s.);

- normativ tənzimləmə və cərimə sanksiyalarının tətbiqi (ekoloji ekspertiza, ekoloji normativ və məhdudiyyətlər, çirklənməyə görə ödənişlər və s.);

- ekoloji layihə və ideyaların maliyyələşdirilməsi. (21)

Bazar iqtisadiyyatına qədəm qoymuş dövlətlərdə ekoloji tarazlığın qorunmasının bir sıra prinsipləri əsas götürülmüşdür:

-ekoloji təhlükəsizliyin üstünlüyü prinsipi;

-ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında əhalinin kütləvi iştirakının vacibliyi;

-istehsal texnologiyaları və avadanlıqların ekoloji cəhətdən əlverişli olması;

-ekoloji əlverişsiz vəziyyətin yarana bilməsinin qabaqcadan dərk edilməsi;

-ekoloji təhsilin formalaşması, inkişafı;

- istehsal və ekoloji təhlükəsizliyin vəhdəti.

Iqtisadi ədəbiyyatda davamlı ekoloji tarazlığın təmin edilməsində istifadə edilən iqtisadi metodları müxtəlif cür təsnifləşdirirlər. Bəzən bu iqtisadi metodları ümumi və xüsusi metodlara ayırmaqla aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- makroiqtisadi səviyyəli metodlar, yəni bütün təsərrüfat sahələrini əhatə edən iqtisadi metodlar;

- xüsusi metodlar-bilavasitə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı olan iqtisadi metodlar.

Davamlı ekoloji tarazlığın təmin edilməsi baxımından gələcəkdə iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasını və sərt mexanizmlərin sintezini məqsədəuyğun hesab edirik. Fikrimizcə, ASK-da kənd təsərrüfatının bioloji inkişafını stimullaşdıran üsullar sərt iqtisadi metodlarla birləşdirilməlidir. Bu sintezin aparılması texnogen kənd təsərrüfatı tipini təsərrüfatdan çıxarmağa səbəb olacaqdır (pestisidlərdən, ağır texnikadan istifadənin minimumlaşdırılması və s.)(22)

İndi isə bəzi aparıcı sahələrin inkişafı üçün hansı metodların seçilməsinin məqsədəuyğun olduğunu əsaslandırmağa çalışaq. Bunun üçün əvvəlcə, yanacaq-energetika kompleksi üçün mümkün olan iki istiqamətə: elektrik enerjisi istehsalının artırılması və enerjiyə qənaət olunması istiqamətlərinə diqqəti cəlb edək.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, keçid dövründə ekoloji tarazlığın təmin edilməsinin iqtisadi mexanizmlərinə aşağıdakı elementlər daxildir:

- təbiətdən istifadənin ödənişliyi;
- ekoloji tarazlığın təmin edilməsi fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması;
- ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişin həyata keçirilməsi;
- təbii ehtiyatlar bazarının yaradılması; ekoloji amil nəzərə alınmaqla qiymətmələgəlmənin təkmilləşdirilməsi; ekoloji fondların yaradılması;
- ekoloji proqramların işlənilib hazırlanması; çirklənmə hüquqlarının satılması;
- girov-pul sisteminin təşkili;
- ekoloji sığortanın tətbiqi.

Ekoloji tarazlığın pozulmasına görə ödənişlərin həyata keçirilməsi ekoloji amillərin iqtisadiyyatda daha çox nəzərə alınmasına səbəb olur. Dünya təcrübəsində təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə aşağıdakı ödənişlər tətbiq edilir:

- təbii ehtiyatlardan istifadə hüququna görə;
- təbii ehtiyatların mühafizəsi və təkrar istehsalına görə.

Birinci halda ödəniş əsasən təbii ehtiyatların sahibi (mülkiyyətçi) üçün nəzərdə tutulur. Bu ödənişin icraçısı kimi dövlət və ya şəxsi mülkiyyətçi çıxış edir və onun məbləği mütləq rentadan asılı olaraq formalaşır.

İkinci halda isə ətraf mühiti çirkləndirdiyinə görə müxtəlif sanksiya və cərimələrə xüsusi yer verilir. Adətən müxtəlif səbəblər (bərk tullantıların yerləşdirilməsi, ağır metallarla çirkiənmə, qurunt suların səviyyəsinin qalxması, təkrar şorlaşma və s.) üzündən torpaqların istifadədən kənarda qalması, xüsusən də kənd təsərrüfatı dövriyyəsiindən çıxması, suyun və havanın normadan artıq çirklənməsi və s. hallarda sərt sanksiyalar tətbiq olunur. Bu sanksiyalar özündə hüquqi və iqtisadi məsuliyyəti də əks etdirir. Eyni zamanda tətbiq edilən cərimələrin həcmi o həddə olmalıdır ki, istehsalçılar öz gələcək fəaliyyətilərində ekoloji normalara əməl etməyə məcbur olsunlar.

Ekoloji tarazlığın təmin edilməsinin stimullaşdırılması mexanizmlərindən biri də əsas fondların sürətli aşınma mexanizmidir. Elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi xeyli dərəcədə aşınmanın sürətindən asılıdır. Daim artmaqda olan aşınma məbləği müəssisələr üçün gəlir mənbəyi kimi çıxış etdiyinə görə vergilərin həcmi azalır. Ekoloji tarazlığın pozulmasına qarşı görülən tədbirlərin maliyyələşdirilməsində büdcədən kənar ekoloji fondların yaradılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu cür fondların fəaliyyəti əsasən dövlət büdcəsindən asılı olmayan ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbəyinin yaradılmasına yönəldilmişdir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsində ekoloji fondlar vasitəsilə əhalinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması və ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə elmi-texniki layihə və proqramların kreditləşməsi və maliyyələşməsi həyata keçirilir, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədbir və proqramlar üçün maliyyə resurları səfərbər olunur, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyanın tətbiqinə, təbiətdən səmərəli istifadənin iqtisadi stimullaşdırılmasına geniş imkanlar yaradılır, eləcə də ekoloji tərbiyə və təhsilin inkişafına yardım göstərilir. Ekoloji məqsədlərin reallaşması məqsədilə ekoloji proqramlar tərtib edilir. Həmin proqramları işləyib hazırlayarkən aşağıdakı problemlərin həlli diqqət mərkəzində saxlanılır:

- ozon qatının qorunması, bioloji müxtəlifliyin saxlanması, Kioto protokolu və s. üzrə beynəlxalq saziş və müqavilələrin yerinə yetirilməsi;
- hər hansı müəyyən təbii ehtiyatın səmərəli istifadəsi və mühafizəsi;
- xüsusilə qiymətli təbii obyektlərin qorunması;
- ekoloji cəhətdən gərgin rayonların (mazut göllərin, şorlaşmış torpaqların) reabilitasiyası. (41)

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində geniş yayılmış iqtisadi metodlardan biri də girov sistemi və ya girov saxlama-qaytarma sistemidir. Belə ki, boş şüşə qabların geri qaytarılması, işlənmiş elektrik məmulatlarının təhvil verilməsi və s. nə qədər sadə olsa da, ətraf mühitə atılan tullantıların həcmi xeyli ixtisar edir. Həmin materialların təkrar emalı isə nəticə etibarilə külli miqdarda xammala qənaət edilməsinə gətirib çıxarır.

FƏSİL II. MÜASİR DAVAMLI EKOLOJİ İNKİŞAFIN İQTİSADI MEXANİZMLƏRİ VƏ METODLARININ KOMPLEKS TƏDQIQI

2.1. Azərbaycanla davamlı ekoloji inkişafın tənzimlənməsində iqtisadi metodlardan istifadənin yolları

Dünyada baş verən qloballaşma prosesi, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, əhalinin çoxalması ilə əlaqədar təbii sərvətlərə tələbatın artması, inkişafda olan ölkələrdə müasir texnologiyalardan istifadə imkanlarının məhdud olması, iqlimdə baş verən dəyişiklər və digər amillər nəticəsində yaranmış ekoloji problemlər bəşəriyyəti daha çox narahat etməyə başlamışdır. Qlobal miqyasda siyasi və iqtisadi problemlər səviyyəsində müzakirə edilən ekoloji problemlər Azərbaycanda da yan keçməmiş, uzun illər ərzində iqtisadiyyatın inkişafında ekoloji amillərin nəzərə alınmaması, təbii sərvətlərdən qeyri-davamlı istifadə, xüsusilə son 150 il ərzində primitiv sənaye üsulu ilə neft çıxarılması nəticəsində ölkə ərazisində ciddi ekoloji problemlər yaranmış, su hövzələri və torpaqlar çirklənmiş, bioloji müxtəliflik tükənmək təhlükəsi qarşısında qalmışdır. Belə bir şəraitdə ölkədə sosial-iqtisadi sahələrin normal inkişaf etdirilməsi üçün bu problemlərin həll edilməsi tələb olunurdu və ətraf mühit sahəsində vahid idarəetmə sisteminin yaradılması zərurəti yaranmışdı.

Xalqımız əsrlər boyu torpaqlarının xaricdə təcavüzlərlə üz-üzə qalmasına, təbii sərvətlərin kortəbii istismarına və talan edilməsinə qarşı mübarizə aparmış, böyük itkilərə baxmayaraq bu günkü zənginliklərin qorunub saxlanılmasına nail olmuşdur. Uzun müddət neft sənayesinin kortəbii istismarı, sənayenin kəmiyyət üçün və kənd təsərrüfatının ekstensiv üsullarla inkişafı, ekologiya, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində lazım olan tədbirlərin görülməməsi müstəqil Azərbaycana ağır ekoloji durumun miras qalmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dövləti müstəqillik illərinə qədəm qoyduğu dövrdən, onun qorunub saxlanılmasında, möhkəmlənməsində ölkəmizin iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, xalqın rifah halının yüksəldilməsində əvəzolunmaz xidmətləri olan ulu öndərimiz Heydər Əliyevin fəaliyyətində ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin

qorunması, eləcə də təbii sərvətlərin qorunması və onlardan səmərəli istifadə məsələləri də həmişə onun rəhbərlik etdiyi dövrdə ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mühüm aktlar, qanunlar, qərarlar, sərəncamlar qəbul etmiş, institutsional dəyişikliklər baş vermişdir. (12)

Bu dövrlərdə həyata keçirilən struktur islahatları nəticəsində, ətraf mühitin qorunması və öz iş fəaliyyətlərində bir-birini təkrarlayan dövlət qurumlarından bir necəsi ləğv olunmuş, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 23 may 2001-ci il 485 sayılı Fərmanı ilə ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi, geologiya, ekologiya, meşəçilik, hidrometeorologiya və balıqçılıq sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirmək üçün Ekoilogiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradıldı.

Nazirlik yarandığı gündən onun idarəçiliyinə verilmiş ekologiya, geologiya, meşə, hidrometeorologiya və balıq ehtiyatlarının idarə olunması sahələrində struktur islahatları aparılmış, yeni yaradılmış qurumlara əsasən gənc mütəxəssislər cəlb edilmiş, bu qurumların maddi-texniki bazası gücləndirilməklə onların fəaliyyəti canlandırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları ilə "Azərbaycan Respublikasında Hidrometeorologiyanın inkişaf proqramı", "Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair", "Meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair" Milli Proqramlar, "Azərbaycan Respublikasında yay-qış otlaqlarının, biçənlərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınmasına dair" Dövlət proqramı hazırlamış və müəyyən dövr üçün təsdiq edilmişdir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə başlanmış yeni islahatların bu gün də Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Bunu nəticəsi kimi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı sürətlənir, həm Azərbaycan, həm də onun regionları arasında dünya ölkələri arasında ilkin sıralara çıxmışdır.

Ölkə rəhbərliyinin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılması, illərdə böyük işlər görülmüşdür. Bu müstəqil Azərbaycana miras qalmış ekoloji problemlərin təhlilinin və onların kompleks həllinə yönəldilmiş 5 Milli və Dövlət Proqramları hazırlanaraq təsdiq edilmişdir.

Ölkədə bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması Nazirliyin fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Bu məqsədlə yeni xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması, mövcud təbiət ərazilərinin yaradılması və genişləndirilməsi, bu ərazilərdə mühafizə rejiminin gücləndirilməsi və müfəfiq infrastrukturun yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir.(13) Xüsusilə qeyd etmək olar ki, Nazirlik yarandıqdan sonra ölkə ərazisində ilk 7 Milli Park (Şirvan, Ordubad, Ağgöl, Hirkan, Altıağac, Abşeron və Şahdağ) yaradılmışdır.

Republika ərazisində təbiət abidələrinin, o cümlədən palçıq vulkanlarının pasportlaşdırılması, ovçuluq təsərrüfatlarının yenidən təşkili, ekoturizmin inkişafı istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Nazirlik tərəfindən götürülmüş tədbirlər nəticəsində balıq ehtiyatlarının artırılması və mühafizəsində köklü dəyişikliklər baş vermiş, uzun illər ərzində yığılıb qalmış problemlər əsasən öz həllini tapmışdır. Xarici ölkə nümayəndəliklərinin iştirakı ilə aparılmış elmi tədqiqatlarının nəticəsində Azərbaycanın ərazi sularında bioloji resursların göstəriciləri dəqiqləşdirilmiş, nəticədə Azərbaycan üçün ayrılan nəre cinsli balıqların ov kvotasının artırılmasına nail olunmuşdur.

Beynəlxalq təcrübənin tükənməyən enerji mənbələrindən istifadə sahəsində ölkə miqyasında məqsədi ilə günəş enerjisindən istifadə edilməklə bioqraz qurğular quraşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikası digər ölkələrlə müqayisədə tikinti materiallarının olan tələbatı daxili imkanlar hesabına ödəyən ölkələrdəndir.

Dövlət tərəfindən qəbul edilmiş proqramlar və onların təkmilləşdirilməsi informasişlaşdırılması, proqnozlaşdırılması, hidrometeoroloji xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Hava, torpaq, suyun keyfiyyətinin saxlanması məqsədi ilə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə monitorinqlər təkmilləşdirilmiş, onlara dair dəqiq məlumatlar alınması məqsədi ilə yeni 6 analitik tədqiqat laboratoriyasının fəaliyyətə başlamışdır. Bu da müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılmışdır.(14)

Respublikanın əsas ekoloji problemləri hesab edilən transsərhəd çaylar və işğal olunmuş ərazilər ölkəyə daxil olan suyun keyfiyyətini nəzarətdə saxlanması üçün

Qazax və Beyləqan rayonlarında yeni tipli tədqiqatlar laboratoriyası yaradılmış, yeni cihaz və avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur.

Ekologiyanın və ətraf mühitin qorunması və idarə olunmasında beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi, tətbiqi sahəsində əməkdaşlıq davam etdirilir. Respublikamız hal hazırda bir sıra Beynəlxalq Ekoloji Konvensiyanın və Beynəlxalq Ekoloji Təşkilatların üzvü olmuşdur.

Son dövrlərdə ölkəmizdə ekoloji problemlərin həlli yolunda çoxlu işlər görülür. Bununla əlaqəli olaraq uzun illərdən yığılıb qalan məsələlərin həlli çoxlu miqdarda maliyyə, texniki vəsaitlər tələb edir. Ölkənin sürətli inkişafı, dövlət büdcəsinin imkanları və ölkə prezidentinin qayğısı həmin problemlərin həllinə imkan yaratmışdır.

Həyata keçirilən bu kompleks Tədbirlər Planının aparıcı istiqamətləri Bakı, Bibi-Heybət zonasında, Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanı ətrafında, Abşeron yarımadasında, Azərbaycan Respublikasının digər ərazilərində şəhərlərində təbiətin mühafizəsinin, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması və qorunması üzrə konkret işlərin görülməsinin və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsindən ibarət olub.

Ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün prezident İ.Əliyevi tərəfindən ardıcıl, məqsədyönlü təddirlər həyata keçirilir, xalqımızın rifahı günü-gündən artır.

Nazirlik yarandığı dövrdən sonra, meşələrin mühafizəsi, bərpa və artırılması üzrə Milli Proqram tələblərinə uyğun respublikanın düzən, dağ və dağətəyi bölgələrində arid zona bozqırlarında yeni meşələrin və yaşıllıqların yaradılması üçün 4 yeni meşəsalma müəssisələri (Cəngi, Giləzi, Qaradağ və Zərdab), qiymətli ağac və kol cinslərindən ibarət əkin materialı yetişdirmək məqsədilə Abşeron, Quba və Kür regional tinglik müəssisələri yaradılmışdır ki, bu da sonrakı dövrlərdə meşəbərpa və meşəsalma işlərində öz müsbət nəticələrini göstərmişdir.

Ölkə rəhbərliyinin ətraf mühitin mühafizəsinə təkrarolunmaz xidmətinin parlaq nümunəsi ölkəmizdə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin inkişafına göstərdirdikləri diqqətdir. Bu diqqət və qayğının nəticəsində dünyanın heç bir ölkəsində müşahidə olunmayan sürətlə, təxminən 4 ilə yaxın müddət ərzində

xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi 2 dəfə artırılaraq ölkə ərazisinin 8 %-ni keçmişdir. Əvvəllər bir Milli Parkı belə olmayan Azərbaycanda son illər 7 Milli Park (Ordubad, Şirvan, Ağ göl, Hirkan, Altıağac, Abşeron, Şahdağ), 3 Dövlət Təbiət Qoruğu (Şahbuz, Qax və Eldar Şamı), 3 Dövlət Təbiət Yasaqlığı (Qax, Hirkan və Naxçıvan Muxtar Respublikasında Arazboyu) yaradılmış, Türyançay, Pirqulu, İsmayılı, Qara-yazı, İlisu Dövlət Təbiət Qoruqlarının əraziləri genişləndirilmişdir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin inkişaf etdirilməsi, ekoloji şəbəkənin yaradılması üçün məqsədyönlü tədbirlər davam etdirilərək, cari ildə Goranboy rayonunun inzibati ərazisində Korçay Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılınması istiqamətində müvafiq işlər görülür, Samur-Yalama Milli Parkının yaradılması layihəsi üzrə Maliyyələşdirmə Müqaviləsi"nin və həmin Müqaviləyə dair Xüsusi Razılaşmanın təsdiq edilməsi haqqında Qanuna müvafiq olaraq Samur-Yalama Milli Parkının yaradılması istiqamətində müvafiq işlər davam etdirilir.

Aparılan axtarış işləri nəticəsində Naxçıvan MR-nın Çənənəb sahəsində yüksək keyfiyyətli seolit, Abşeron rayonunun Şimali Qobustan sahəsində isə şüşə istehsalına yararlı dolomit xammalı aşkar edilmişdir. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar Qax, Balakən, Ağcabədi, Zərdab, Ağdaş, Siyəzən, Abşeron, Neftçala, Quba və Astara rayonlarında, Arpadərə və Dəstəfur sahələrində (Daşkəsən rayonu), Poylu (Qazax rayonu), Duvanlı (Qaradağ rayonu), Çaykənd (Xanlar rayonu) və Kəngərli (Kəngərli rayonu) sahələrində tikinti materiallarına yararlı qum, qum-çınqıl qarışığı, gil, əhəngdaşı və s. yataqların axtarışı, qiymətləndirilməsi və kəşfiyyatı üzrə işlər davam etdirilmiş, İmişli, Samux və Oğuz rayonlarında axtarış və qiymətləndirmə işlərinə başlanılmışdır. (42)

Milli hidrometeorologiya xidmətinin müasir tələblərə uyğun olaraq inkişafını təmin etmək məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlayan ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev bu məqsədlə 28 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamla 2003-2010-cu illəri əhatə edən Azərbaycan Respublikasında Hidrometeorologiyanın inkişaf proqramını təsdiq etmişdir. Proqramda Xüsusişədirilmiş Hidrometeoroloji Xidmət sahələrində-dəniz, aviameteoroloji, aqro-meteoroloji proqnozlar və məlumatlar

sisteminin inkişafı üçün müasir texnika, cihaz və avadanlıqla bərabər, həmin texnikanı idarə edən yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Dünyada enerji təhlükəsizliyi, ətraf mühitin çirklənməsi və s. problemlərin həlli yollarından biri kimi hazırda ən aktual olan alternativ enerji mənbələrindən istifadədir. Ölkəmiz külli miqdarda neft və qaz ehtiyatlarına malik olmaqla yanaşı, alternativ enerji mənbələri olan günəş və külək enerjiləri ilə zəngin olduğundan, bu sahədə böyük imkanlara malikdir. Bununla əlaqədar, Prezidentimiz cənab İlham Əliyev alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması, emal olunan neft və qazdan gələn gəlirlərin əsasən əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsini prioritet bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Respublika Prezidenti İlham Əliyevin qabaqcıl dünya təcrübəsinə və yeni texnologiyaların tətbiqinə diqqəti nəticəsində ölkədə ilk dəfə olaraq ətraf mühitin monitorinqi sistemi yaradılmış, respublikanın müxtəlif bölgələrində ən müasir cihazlarla təmin olunmuş 8 laboratoriya təşkil edilmiş, ətraf mühitin vəziyyəti barədə gündəlik, həftəlik və aylıq məlumatlar hazırlanaraq geniş ictimaiyyətə və müvafiq dövlət qurumlarına təqdim edilir.

Göründüyü kimi, ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiyanın qorunması sahəsində çox işlər görülmüşdür. Hesab edirik ki, ölkə iqtisadiyyatının, sosial həyatının, mədəniyyətinin inkişafına, eyni zamanda ekologiyanın qorunmasına, ətraf mühitin mühafizəsinə gündəlik diqqət və qayğısının, həyata keçirdiyi qətiyyətli və məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində yaxın müddətdə ölkədə mövcud olan ekoloji problemlər də tam aradan qaldırılacaqdır.

2.2. Azərbaycan Respublikasında ekoloji inkişafın təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi proqramlar və layihələr

Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri hesab olunan ətraf mühitin mühafizəsi ölkəmizdə ardıcıl olaraq dövlət proqramının qəbulu və icra olunması istiqamətində ekoloji problemlər həyata keçirilir. Bütün bunlar nəticə etibarilə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasıdır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən həm ətraf mühitin mühafizəsi, həm də insanların sağlam həyat tərzinə uyğun onların hüquqlarının təmin olunması istiqamətində səmərəli tədirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının bölgələrində ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadənin təşkili, həm də onların gələcək üçün proqnozlaşdırılması sahəsində dövlət həyata keçirdiyi ekoloji siyasətin ən əsas istiqamətlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Bu sahə üzrə böyük əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı ölkə iqtisadiyyatında əlverişli təbii mühitin həll olunması və nəticə etibarilə artan gəlirlərin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsini təmin etmiş olsun. Bu da ekoloji layihələrin həyata keçirilməsində xeyli işlərin görülməsi kimi izah edilir. Müstəqillik illərində bazar iqtisadiyyatlı ölkəmiz ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yeni ekoloji siyasətin formalaşmasını həyata keçirmişdir. Belə bir formalaşma sağlam həyat tərzinə uyğun xalqın rifahının yaxşılaşmasında və ətraf mühitin mühafizəsində səmərəli sosial-iqtisadi islahatların mühüm sahələrinin tətbiq olunmasıdır.

Azərbaycanda davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində məqsəd ekoloji tarazlığın təşkil edilməsi, ekoloji problemlərin həll olunması və gələcək nəsil üçün uğurlu yaşayış tərzini təmin etməkdir. Buna nail olmaq üçün ölkə iqtisadiyyatında hər sahə üzrə səmərəliliyin yüksəldilməsi və ətraf mühitin qorunmasının təmin olunması istiqamətində çox şaxəli fəaliyyət həyata keçirilir.

Hər bir sahədə olduğu kimi ekologiya sahəsində də ilk növbədə iqtisadi inkişafın balanslaşdırılmış modelini və çevik idarə olunan ekoloji siyasətin qısa və

uzun müddətli qərarların qəbul edilməsi ilə onların hər bir sahə üzrə maarifləndirilməsinin gücləndirilməsinin prinsiplərini tətbiq edirlər. Qəbul edilmiş proqramlar əsasən qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, əhalinin sosial-iqtisadi tələbatına, regionların inkişafına, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və ən əsas hər sahəyə təsir göstərən ekoloji problemlərin həyata keçirilməsində investisiya layihələri böyük rol oynayır.

Həmçinin, respublikada «Yaşıl iqtisadiyyata» keçid mərhələsində ekoloji və iqtisadi tələblərə cavab verən çoxlu sayda modernləşdirilmiş və yeni texnologiyalara uyğun sahələr tətbiq olunur. Bu da Xəzər hövzəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında və onun əməli şəkildə tədbirlərin həyata keçirilməsində, eyni zamanda ekoloji ekspertiza tələblərinin dövlət standartlarına uyğun həlli istiqamətlərinin həyata keçirilməsidir.

Respublika Prezidenti tərəfindən həyata keçirilmiş uğurlu siyasət nəticəsində ekoloji sahənin istiqamətlərinin düzgün həyata keçirilməsində müəyyən iqtisadi nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Azərbaycanın faydalı qazıntı ehtiyatlarının dövlət və sahə balansından 900-ə yaxın yataq qeydə alınmışdır ki, onlarda 253 yataqdan 18 filiz, 55 qeyri-filiz, 179 inşaat materialları yataqları və 1 yeraltı şirin su yatağı qeydə alınmışdır. Bu da ekoloji təhlükəsizliyin aradan qaldırılmasında görülən tədbirlərin əsasını təmin edir.

ETSH tərəfindən qəbul edilmiş ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq müqavilələr çərçivəsində əməkdaşlıq həyata keçirilir. Bu da beynəlxalq təşkilatlarla, donur ölkələrlə əlaqələrin genişləndirilməsindən irəli gələrək onlar arasında müqavilələrin bağlanması kimi layihələr irəli sürülür.

Respublikamız bu günə qədər 20-dən artıq konvensiyaya qoşulmuş, bu da beynəlxalq tədbirlərin təşkilatçılığı vasitəsilə yerinə yetirilmişdir. Son illərdə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və mövcud normativ-hüquqi aktların beynəlxalq müqavilələrə qoşulması Avropa İttifaqının qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması sahəsində tədbirlər görülmüşdür. Həmçinin, ekoloji problemlərin aradan qaldırılması və səmərəli idarəetmə sistemi yaradılmasında ölkəmiz həyata keçirdiyi nüfuzlu tədqiqatlar 2016-cı ildə açılmış Ekoloji

Fəaliyyətin Effektivliyi İndeksinə görə 180 ölkə arasında 31-ci sıradadır. Ümumilikdə, strateji əhəmiyyətli olan sahələrin inkişafı ölkəmiz üçün daha çox uğurlar əldə olunmasına gətirib çıxarır. Bu da prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sosial inkişaf sahəsində düzgün siyasətin həyata keçirilməsidir.

Son illərdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində kifayət qədər nailiyyətlər əldə olunmuşdur ki, dayanıqlı inkişafın ölkə tərəfindən prioritet sahələr üzrə qəbul edilmişdir. Ekoloji durumun və sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq respublikamızda ekoloji siyasətin əsas istiqamətlərinə dair müəyyən işlər görülmüşdür ki, bu da beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsinə, milli səviyyədə tələbatların qiymətləndirilməsinə və eləcə də milli sərvətlərdən istifadə etməklə həyata keçirilməsini təmin edir.

Respublikamızda müasir qanunvericilik bazasının yaradılmasında məqsəd ətraf mühitin dövlət tərəfindən idarə olunması, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və eyni zamanda ekoloji siyasətin həyata keçirilməsində yeni prioritet layihələrin realizə olunması kimi tətbiq olunur. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə konvensiyalar, sazişlər və müqavilələr eyni zamanda milli ekoloji hüquqların qorunub saxlanması Azərbaycan üçün ən önəmli istiqamətlərdən biri hesab olunur. Beynəlxalq konvensiyalardan irəli gələn məsələlərin həlli prezident tərəfindən qəbul edilmiş sərəncamlarla əlaqədardır.

Ölkə daxilində icra olunan hər hansı bir sahənin istiqaməti həm respublika üçün, həm də beynəlxalq ölkələr üçün önəmlidir ki, bu da iqtisadiyyatın durmadan inkişafının təmin olunmasından irəli gəlir. Ətraf mühitlə bağlı qəbul olunmuş bir sıra qanunlar Milli Məclis tərəfindən təsdiqlənib və BMT-nin inkişaf, Ətraf Mühit, Sənaye İnkişafı Proqramları NATO, ATƏT. Qlobal Ekoloji Fond və iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq davam etdirilir.

Onu da qeyd etmək ki, müəyyən layihələrin ölkədə həyata keçirilməsinə baxmayaraq təmiz inkişaf mexanizmi Azərbaycan iqtisadiyyatına geniş spektrini əhatə edir. Enerji sahəsinin səmərəliliyinin və yanacağa qənaət neft-qaz çıxarma sahəsində səmt qazlarının yığılması bərpa olan enerji mənbələrindən istifadə və sairə layihələr TİM çərçivəsində həyata keçirilən istiqamətlərdəndir.

Təmiz İnkişaf Mexanizmi çərçivəsində bir sıra layihələr sənədləşdirilib ki, bunların içərisində əsas yer tutan «Az.DRES» istilik stansiyasının yenidən qurulması, «Günəşli» neft yatağından aşağı təzyiqli qazın yığılması və Bakı şəhəri tullantılarından metan qazı alınması kimi iri həcmli layihələr həyata keçirilmişdir. Bu layihələr bu illərə qədər də davam etdirilir və hər tərəfli inkişafı tətbiq olunur.

Respublikamız ETSN- nin ətraf mühitinə qorunmasına yönəldilmiş səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyəti beynəlxalq əməkdaşlar sahəsində uğurla davam etdirilir. Bu da respublikanın həyata keçirdiyi ən böyük layihələrdən biridir. BMT-nin inkişaf proqramının Azərbaycandakı icra nümayəndələri ekoloji sahə üzrə bir çox pilot layihələrin həyata keçirilməsini və hər ərazi üzrə onun tətbiq edilməsini qeyd etdi. Bu da əsasən hər bir sahə üzrə icra olunan layihələrin gələcəkdə həyata keçirilməsini təmin edəcək. Qəbul olunan proqramlar Azərbaycan üçün önəmli olub müxtəlif ölkələrlə meşə və otlaqların təbii sağlamlığının qorunması və bərpası, torpaq eroziyasının qarşısının alınması kimi layihələr irəli sürülüb.

Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında enerji təminatı və enerji daşıyıcılarından düzgün istifadə edilməsi üçün ölkədə sənaye sahələrində dinamik inkişafı həyata keçirirlər. Ekoloji məsələlərin həlli istiqamətində qanunvericilikdən irəli gələn vəzifələri və onların tələblərinə riayət olunması iqtisadiyyatın durmadan inkişafının təmin edilməsindən irəli gəlir.

Konvensiyaların həyata keçirilməsində məqsəd əsas hədəfləri nəzərə alaraq ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olunmasıdır. Yanacaq-enerji kompleksinin ətraf mühitə mənfi təsirinin neytrallaşdırılması müəyyən sahələrdə çirklənmələrin aradan qaldırılması, yaşıl ərazilərin bərpası və mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi gələcəkdə davamlı iqtisadi inkişafın əsas prioritet istiqamətlərindəndir.

Ümumi olaraq bütün bu qeyd olunanlar məqsədli və həlli oluna biləcək istiqamətdə təmin olunmalıdır. Avropa standartlarına uyğun milli standartların hazırlanması tələb olunur. Azərbaycanda orta hesabla ümum daxili məhsulun istifadəsi üçün enerji və karbon dioksidinin miqdarı iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatları üzrə konvensiyanın əhatə etdiyi göstəriciyə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu da

təbii sərvətlərdən istifadə, təkrar emal, ətraf mühitin qorunması və tullantı texnologiyalarının tətbiqi üzrə işlərin görülməsindən irəli gəlir.

Torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması həm kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan, dağ mədən obyektlərinin fəaliyyəti, iri sənaye müəssisələrinin istifadə sisteminin təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycanda son illərdə əhalinin xüsusi çəkisi artmışdır ki, bu da şəhər infrastrukturunun formalaşması, paytaxtda dövlət və özəl sektorlar tərəfindən aparılan tikinti abadlıq işləri və ümumilikdə iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə görülmə tədbirlər ekoloji siyasətin tələblərinə uyğun olaraq təmin olunur.

Konvensiyanın əhatə etdiyi bütün dövr ərzində sistemli şəkildə hər sahəyə qurulması, genişləndirilməsi, səmərəliliyinin istifadə edilməsi, islahatların köklü surətdə dəyişilməsi onların yerinə yetirilməsinə təsir göstərir. Bundan başqa ətraf mühitin mühafizəsinə dair qanunvericilikdə beynəlxalq təcrübəyə istinad edərək respublikada aparılan monitorinqlər və nəzarət mexanizmlərinin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir edəcək. Eyni zamanda yuxarıda qeyd olunan sahələrin araşdırılması və fəaliyyəti üzrə tədbirlər həyata keçirilir və zəruri infraqururura yaradılır.

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı ölkənin başlanğıcı üçün özünə məxsus xüsusiyyətlərə malik olur və aşağıdakı formada bir-birindən fərqlənir.

- iqtisadi inkişafın nailiyyətlərinin həyata keçirilməsi;
- yoxsulluğun azaldılması;
- əhalinin artım dinamikasının təmin olunması;
- qlobal ətraf mühitin sabitliyinin qarşısının alınması;
- müxtəlif regionlarda iqtisadiyyatın inkişafının sürəti;
- ətraf mühitin mühafizəsinin uzlaşdırılması;

Azərbaycanda son illərdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir ki, bu da ümumi olaraq ölkədə strategiyanın ayrılmaz hissəsi kimi qeyd olunur. Milli proqramların həyata keçirilməsində məqsəd mövcud ekoloji sistemin, iqtisadi potensialın, təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsi kimi nəzərdə tutulur. Belə proqramların həyata keçirilməsində məqsəd dövlətin hər sahə

üzrə kompleks inkişafı, onların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitə və iqtisadiyyata təsir mexanizminin tətbiq mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Milli proqramlar aşağıdakı məqsədlərlə fərqlənir:

- ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində insan və iqtisadi potensialının idarə edilməsi;
- indiki və gələcək nəsillər üçün həyat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və stimullaşdırılması;
- insan fəaliyyətinin daim təkmilləşdirilməsi üçün eko sistemlərin və biomüxtəlifliyin qorunması.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası tərəfindən həyata keçirilən proqramlar və layihələr dövlətin qəbul etdiyi konvensiyalarla, islahatlarla və qərarlarla yerinə yetirilir. Bu da iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərməklə ekoloji siyasətin daim istiqamətləndirilməsinə yönəldilməlidir.

2.3. Davamlı ekoloji inkişafın idarə olunmasının sistemli təhlili

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda ekoloji menecment ekoloji və iqtisadi göstəricilərin vəhdəti nəzərə alınmaqla istehsalın ekoloji cəhətdən tam təhlükəsiz idarə olunması kimi göstərilir. Bu əslində, iqtisadi obyektlərin bütün istehsal funksiyaları, amilləri və istehsal infrastrukturunun ekoloji təhlükəsizlik tələblərinə uyğunlaşdırılaraq idarə edilməsidir. Başqa sözlə desək, ekoloji menecment-insan ekologiyasını nəzərə alaraq həyata keçirilən fəaliyyət növü olub, ekomenecerlərə qarşı dövlət təhlükəsizli, gigiyena, əmək və istehsal siyasətinin nəzərə alınması tələbini irəli sürür. Ekoloji menecment özlüyündə təbiətdən istifadə fəaliyyətində idarə olunmanın müasir mexanizmini təklif edir və dünya səviyyəsində xeyli vaxtdır ki, əksər müəssisələrdə tətbiq olunur.

Beynəlxalq işgüzar dairələrdə ekoloji menecment bəşəriyyətin sabit inkişafa keçidinin qarantı kimi öz əksini 1992-ci ildə Rio-de Janeyro şəhərində keçirilən "XXI əsrin gündəliyi" sammitində tapdı. Sammitdə qəbul olunmuş sənəddə göstərilirdi ki, sahibkarlıq və sənaye fəaliyyətinin inkişafının baş predmetləri və sabit inkişaf dinamikası ekoloji menecmentdir. Ekoloji menecment özlüyündə inkişafa yönəlmiş və inkişaf etməkdə olan idarəetmə formasıdır. (10)

Ekoloji menecment strateji menecment konsepsiyasının bir hissəsi olmaqla özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- ekoloji proseslərin idarə olunmasının, imkan və ehtiyacların əsaslandırılması;
- ekoloji menecment məqsədlərinin formalaşdırıb reallaşdırılması, insanın mövcudluğu və həyat fəaliyyətinin yeni keyfiyyətləri;
- ekoloji menecment üzrə idarəetmə sferası və obyektinin müəyyən edilməsi, insanla təbiətin qarşılıqlı münasibəti;
- problemin və idarəetmənin miqyasının uyğunluğu. Ekoloji menecmentin infrastrukturunu. Ekoloji menecment problemlərinin regional və transmilli əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyəti;
- ekoloji menecmentin funksional həcmi;

- ekoloji menecmentin prinsipi;
- ekoloji menecmentdə elmin metodologiyası və rolu;
- ekoloji menecmentin təşkili;
- ekoloji menecmentin konsensiyasında idarəetmənin texnoloji mexanizmi və sistemi (funksiyaların bölünməsi, qarşılıqlı fəaliyyət, motivasiya, qərarların hazırlanması);

- ekoloji menecmentin strategiya və səmərəliliyi.

Ekoloji menecmentin strukturuna aşağıdakılar daxildir:

- ekoloji balans və ekoloji nəzarət;
- ekoloji uçot və ekoloji audit;
- ekoloji mühitin keyfiyyətinin idarəedilməsi.

Iqtisadi ədəbiyyatda ekoloji mühasibatın tərəfdarları təklif edirlər ki, təbiətə vurulan zərərə və resurslardan istifadəyə görə məbləğ (məsələn, bütün məmulatları) son məhsulun qiymətinə daxil edilsin.

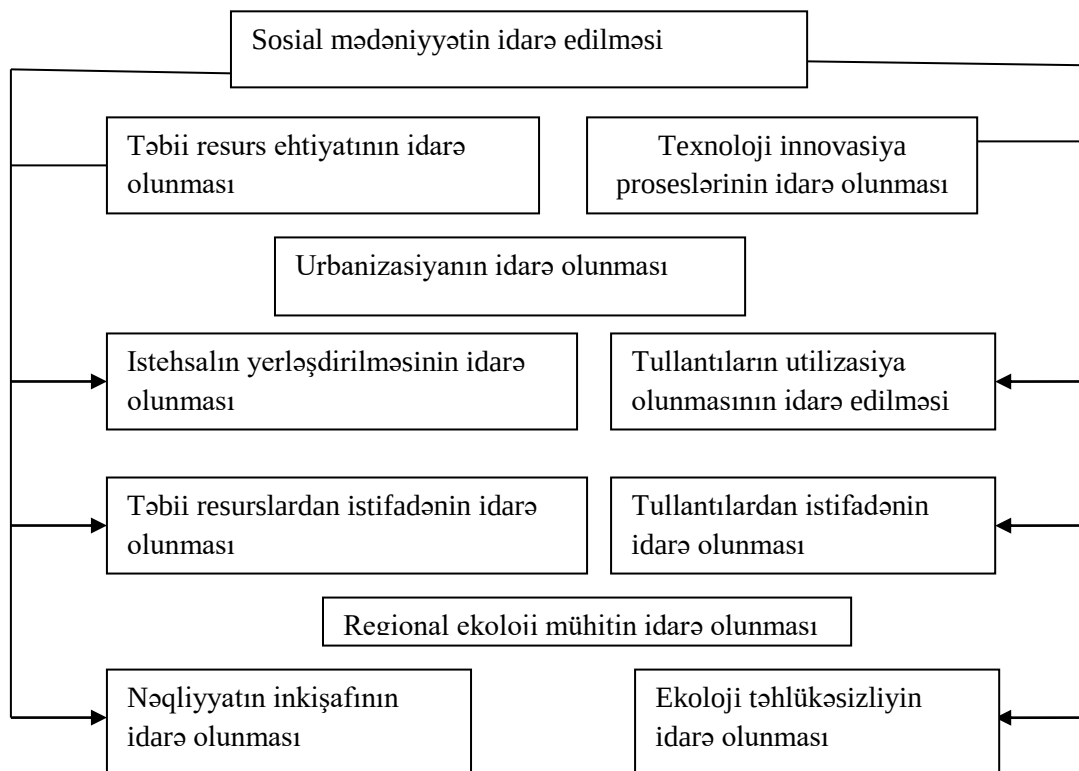
Ekoloji menecment konsepsiyasında idarəetmə funksiyaları ön planda durur. Ekoloji menecmentin funksiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Şəkil 2.1)

1. Təbii resurs ehtiyatından istifadə ilə bağlı funksiyalar: istifadə, idarə olunmanın və istehsalın yerləşdirilməsi

2. Texnoloji innovasiya proseslərinin idarə edilməsi funksiyası: ekoloji təhlükəsizliyin, tullantılardan istifadənin, utilizasiyanın idarə olunması.

3. Çox vacib funksiyalar: sosial dinamika mədəniyyəti, urbanizasiya və regional ekoloji vəziyyətin idarə olunması.

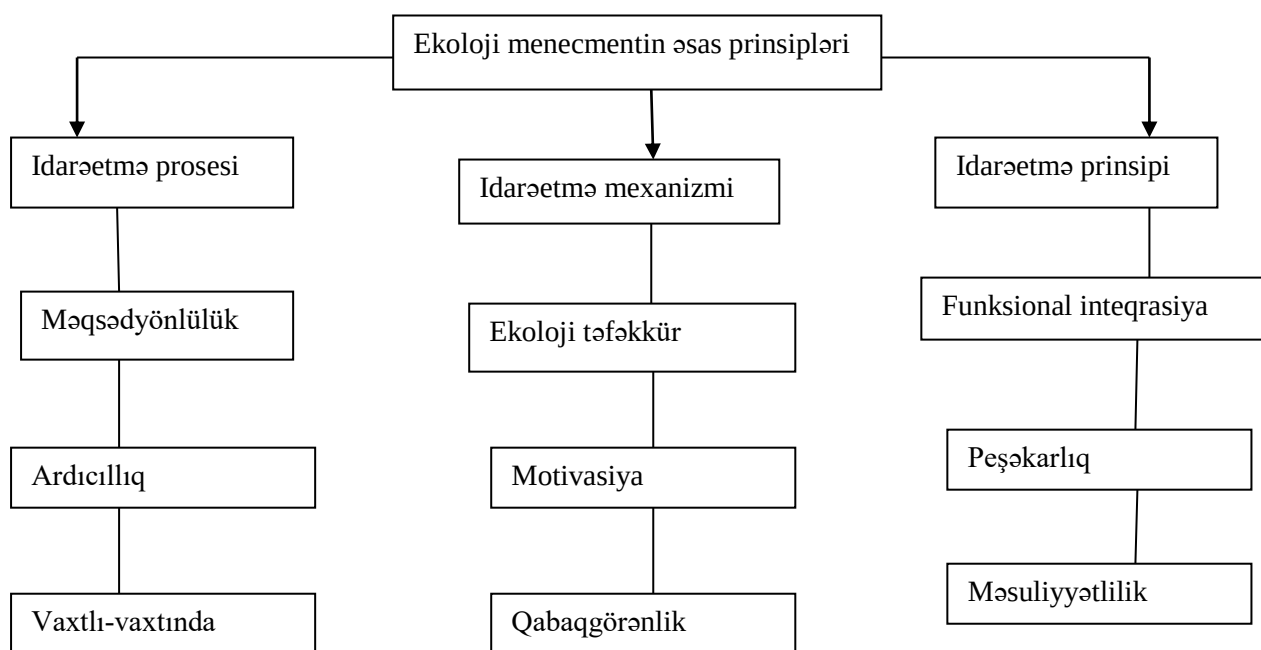
Şəkil 2.1. İdarəetmə funksiyaları və ekoloji menecmentin spesifik xüsusiyyətləri.



Ekoloji menecmentin prinsiplərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (2.2):

1. Ekoloji menecmentdə proseslərin formalaşdırılma və inkişaf etməli olan təfəkkürə əsaslanma prinsipi.
2. Fəaliyyətin ekoloji motivasiya olunma prinsipi
3. Problemlərin həllində uzaqgörənlik prinsipi.
4. Prosessual yanaşmada məqsədyönlülük prinsipi
5. Ekoloji problemlərin həllində ardıcılığın həyata keçirilməsi prinsipi
6. Problemlərin vaxtında həlli prinsipi
7. Ekoloji menecment sistemində funksional inteqrasiya prinsipi
8. Peşəkarlıq prinsipi
9. Ekoloji fəaliyyətə görə məsuliyyət prinsipi
10. Prinsiplərin içərisində prioritetin ekoloji problemlərin həllinə verilməsi.

Şəkil 2.2. Ekoloji menecmentin əsas prinsipləri



Ekoloji menecmentin əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Şəkil 2.2):

1. Ekoloji cəhətdən tam təhlükəsizlik istehsal prosesinin təşkili: istehsalda ətraf mühiti çirkləndirən maddələrin olmaması, resursların effektiv istismarı enerji sərfinin aşağı olması və s.

2. Müəssisələrin bütün sahələrinin ekoloji uyğunluğunun təmin edilməsi

3. Optimal ekoloji iqtisadi uyğunluğun müəyyən edilməsi

4. İstehsal prosesində təbiətə dəyən mənfi antropogen təsirin xəbərdar edilməsi, buraxılan məhsulun təkrar emalı və utilizasiya (təhlükəsiz məhv etmə) edilməsi.

5. Ekoloji qadağalarının istehsalın yeni inkişafı üçün tam əksinə, yəni istehsalın xeyrinə istifadə olunması

6. Məhsul istehsalının daim təkmilləşdirilməsi

7. Cəmiyyət arasında müəssisənin "yaşıl imicinin" yaradılması: biznes partnyorlarının ətraf mühitə münasibətini nəzərə alaraq seçilməsi, resursların ekoloji cəhətdən təminatının seçilməsi, heyvan və bitki mənşəli məhsullardan tam, yaxud qismən imtina, kadrlarının ekoloji cəhətdən tam məlumatlandırılması

8. İstehlakçılar qarşısında sosial öhdəlikləri nəzərə alaraq məhsul istehsalının təkmilləşdirilməsi, cəmiyyət qarşısında müsbət cəlbedici imicin yaradılması

9. Təbiəti mühafizə təşəbbüslərin stimullaşdırılması, xərclərin azaldılması sayəsində əlavə vəsaitin artırılması sayəsində əlavə vəsaitin artırılması: enerji sərfəsinin azaldılması, təbii resursların qənaətlə istehlakı, təbiətə vurulan ziyanı görə cərimələrin azaldılması sayəsində gəlirlərin artırılması (27)

İqtisadi ədəbiyyatda müəssisələrin bütün ekoloji fəaliyyət növləri şərti olaraq daxili və xarici ekoloji fəaliyyətlərə bölünürlər. İndi isə aşağıdakı ekoloji fəaliyyət növləri üzrə daxili və xarici fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdən keçirək

1. Ekoloji siyasətin və öhdəliklərin əsaslandırılması (Şəkil 2.3)

Daxili fəaliyyət:

- yuxarıdan motivasiya olunma;
- ekoloji öhdəliklər və ekoloji siyasətin işçi variantının hazırlanması;
- hazırlanan ekoloji siyasət və öhdəliklər haqqında rəhbərlik və işçilərin məlumatlandırılması;
- rəhbərlik və işçilər tərəfindən təklif və iradələrinin müəyyən olunması və qeydə alınması;
- ekoloji siyasət və öhdəliklərin tamamlanması
- planlaşdırılan müddətə müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən düşüncəli şəkildə ekoloji siyasətin qəbulu

Xarici fəaliyyət:

- bütün maraqlı şəxslər və tərəflər arasında müvafiq informasiya materiallarının hazırlanması və yayılması;
- maraqlı şəxs və tərəflər arasında ekoloji siyasət və öhdəliklərin işçi variantının müzakirə olunması;
- ekoloji siyasət və öhdəliklər hazırlanan zaman maraqlı tərəf və şəxslərin iradə və təkliflərinin müəyyən edilib nəzərə alınması;
- müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən qəbul olunmuş ekoloji siyasət və öhdəliklərin çap edilməsi və yayılması.

Şəkil 2.3. Ekoloji menecmentin əsas vəzifələri

Xarici fəaliyyət:

- müəssisənin ekoloji fəaliyyətinin aspektlərində maraqlı olan şəxs və tərəflərin, onların mövqelərinin müəyyən olunması;
- müəssisənin ekoloji fəaliyyətinin aspektlərində maraqlı olan əsas tərəflər və şəxslərlə qarşılıqlı əlaqənin qurulması;
- ekoloji xeyriyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi.

4. Ekoloji menecmentdə işçi heyətin idarə olunması (Şəkil 2.4):

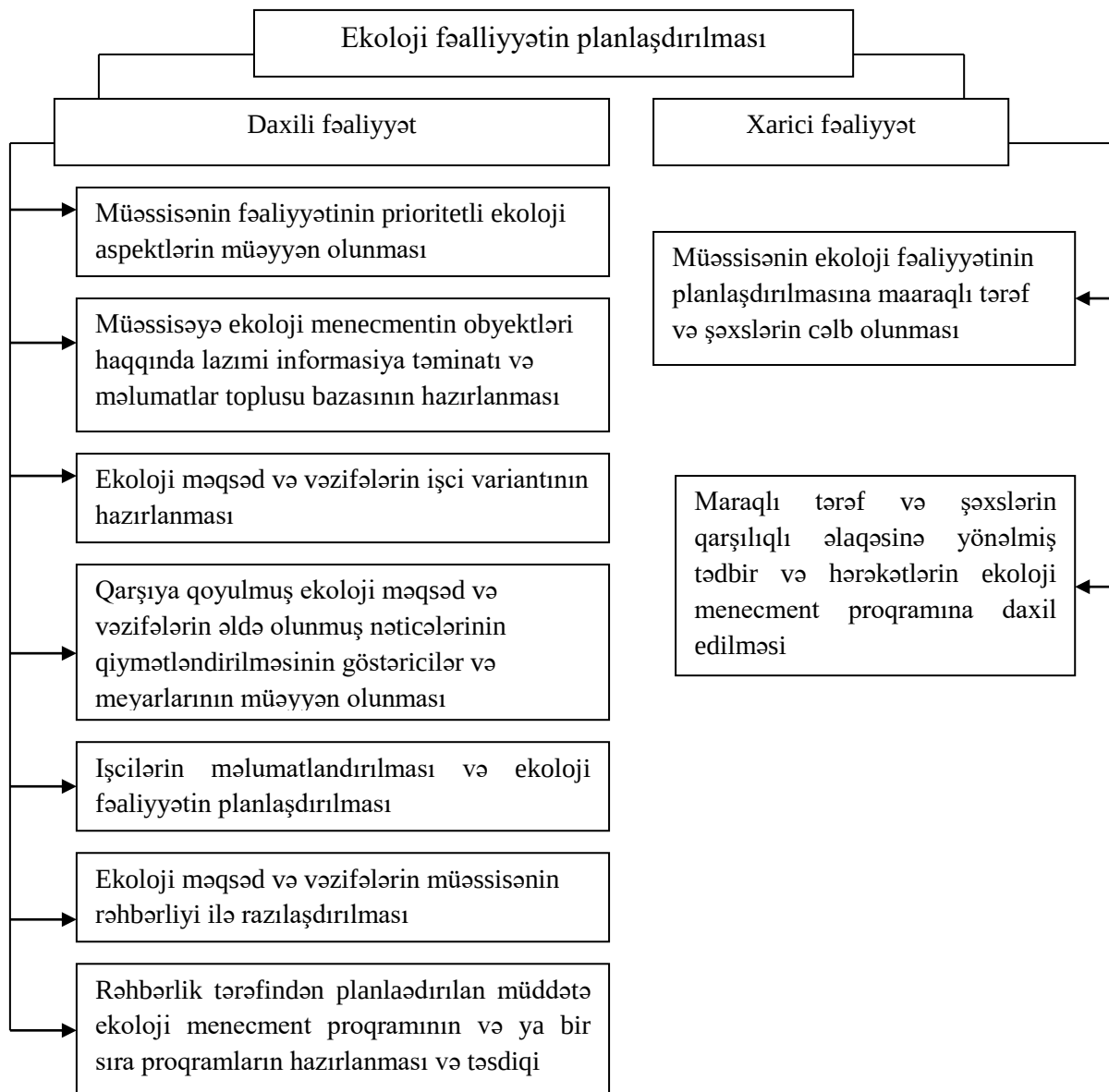
Daxili fəaliyyət:

- ekoloji menecment və ekoloji idarəetmə sahəsində müəssisənin fəaliyyəti barəsində işçilərin məlumatlandırılması;
- işçilərin ekoloji menecment sahəsində fəaliyyətə motivasiya edilməsi;
- müəssisə rəhbərliyi və bütövlükdə işçilərin ekoloji maarifləndirilməsi;
- işçilərin fəvqəladə ekoloji vəziyyətlərdə fəaliyyətə hazırlanması.

Xarici fəaliyyət:

- müəssisənin fəaliyyətinin ekoloji aspektləri barəsində maraqlı tərəf və şəxslərin məlumatlandırılması;

Şəkil 2.4. Ekoloji fəaliyyətin planlaşdırılması



Daxili fəaliyyət:

- ekoloji idarəetmə və ekoloji menecment sisteminin dövrü daxili və yaxud xarici auditinin həyata keçirilməsi;

- ekoloji siyasətin, öhdəlik və məqsədlərin təkmilləşdirilməsinə, ekoloji idarəetmə və menecment sahəsində fəaliyyətin təşkili və strukturanın təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş təklif və tövsiyələr də daxil olmaqla, müəssisə rəhbərliyi üçün daxili hesabatın hazırlanması

Xarici fəaliyyət:

- müəssisənin fəaliyyətinin ekoloji aspektlərində maraqlı olan tərəflər və şəxslərin mövqeyi mə maraqlarını nəzərə almaqla "yaşıl hesabat"ın variantlarına tələblərin müəyyən olunması.

- "yaşıl hesabat"ın hazırlanması, nəşri və yayılması;

- "yaşıl hesabat" üzrə istehsalın inkişafı, marketinq, xərclərin azaldılması, əlavə gəlir əldə edilməsi həmçinin ekoloji idarəetmə və menecment sisteminin yenidən baxılıb təkmilləşdirilməsində istifadə olunması.

8. Ekoloji menecment sisteminin yenidən baxılıb təkmilləşdirilməsi (Şəkil 2.5)

Daxili fəaliyyət:

- fəaliyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında müəssisənin ekoloji siyasət və öhdəliklərinin dəyişdirilməsi (təshih, əlavə, inkişaf, təkmilləşdirmə);

- ekoloji siyasət və öhdəliklərin dəyişdirilməsi haqqında rəhbərlik və işçilərin məlumatlandırılması;

- rəhbərlik tərəfindən müəssisənin yaxşılaşdırılmış ekoloji siyasəti və öhdəliyinin planlaşdırılmış dövr üçün qəbulu;

- ekoloji menecment sisteminin təkmilləşdirilməsinə müəssisə işçilərinin cəlb olunması;

- müəssisənin ekoloji məqsəd və vəzifələrinin dəyişdirilməsi (təshih, əlavə, inkişaf, təkmilləşdirmə)

Xarici fəaliyyət:

- təkmilləşdirilmiş ekoloji siyasət və öhdəliklərin nəşr edilib yayılması;

- bütün maraqlı tərəflər və şəxslərlə təkmilləşdirilmiş ekoloji siyasət və öhdəliklərin müzakirəsi;

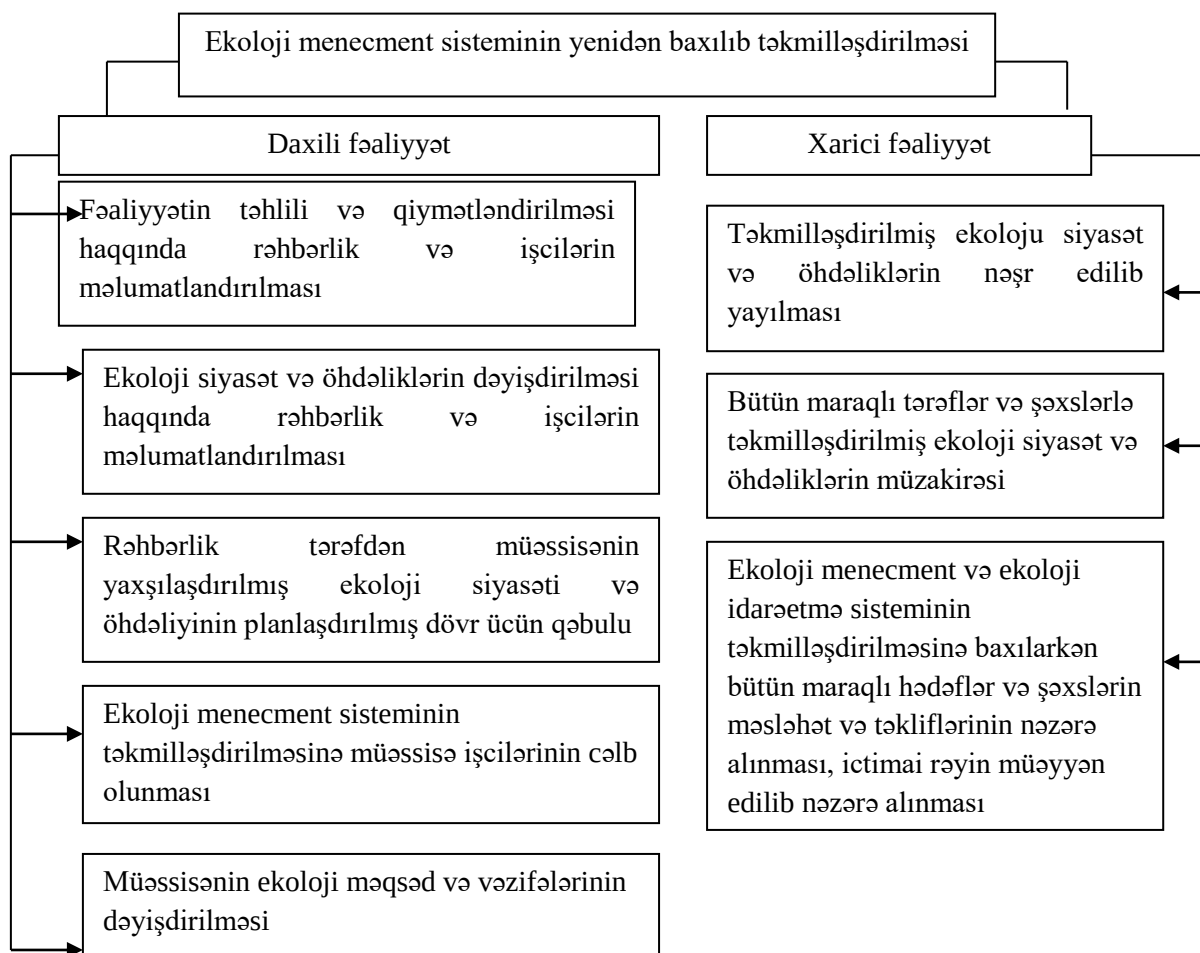
- ekoloji menecment və ekoloji idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə baxılarkən bütün maraqlı tərəflərin və şəxslərin məsləhət və təkliflərinin nəzərə alınması, ictimai rəyin müəyyən edilib nəzərə alınması.

Ekoloji menecment sistemi müəssisənin ümumi menecment sisteminin bir hissəsi olub ekoloji aspektlərdən idarə üçün vacib olan təşkilati strukturu, element mexanizmi, prosedur və resurslardan istifadə ilə ekoloji siyasətə yenidən baxılması

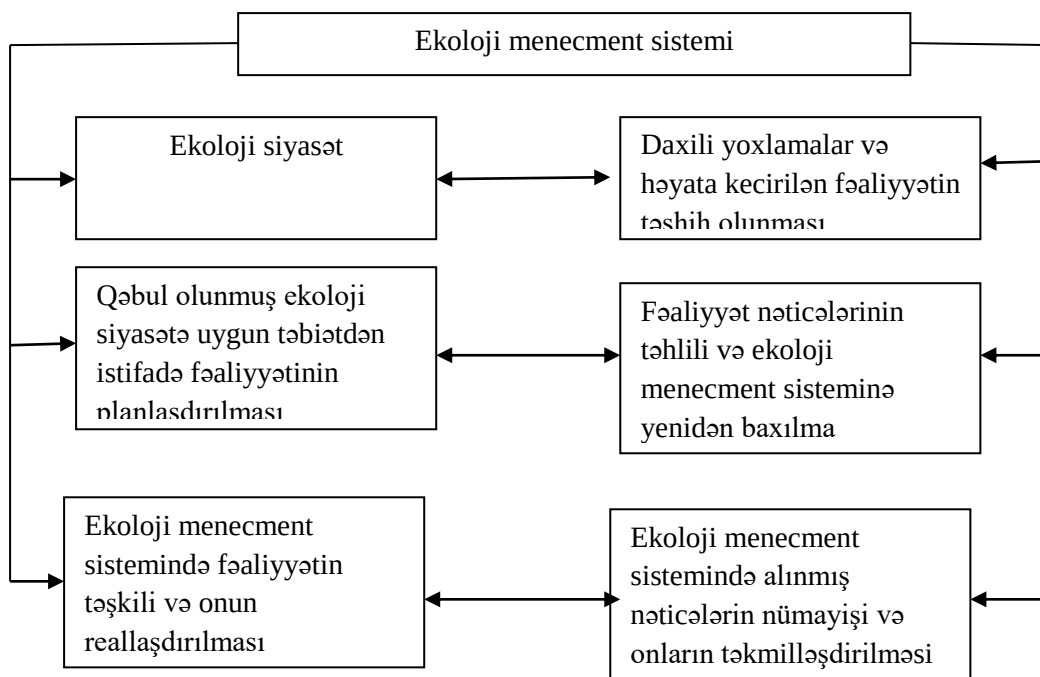
mexanizmdir. Ekoloji menecment sistemi özündə 6 qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan elementləri birləşdirir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir (Şəkil 2.19):

1. Ekoloji siyasət
2. Qəbul olunmuş ekoloji siyasətə uyğun təbiətdən istifadə fəaliyyətinin planlaşdırılması
3. Ekoloji menecment sistemində fəaliyyətin təşkili və onun reallaşdırılması
4. Daxili yoxlamalar və həyata keçirilən fəaliyyətin təshih olunması.
5. Fəaliyyət nəticələrinin təhlili və ekoloji menecment sistemində yenidən baxılma
6. Ekoloji menecment sistemində alınmış nəticələrin nümayişi və onların ardıcıl təkmilləşdirilməsi.

Şəkil 2.5 Ekoloji menecment sisteminin yenidən baxılıb təkmilləşdirilməsi

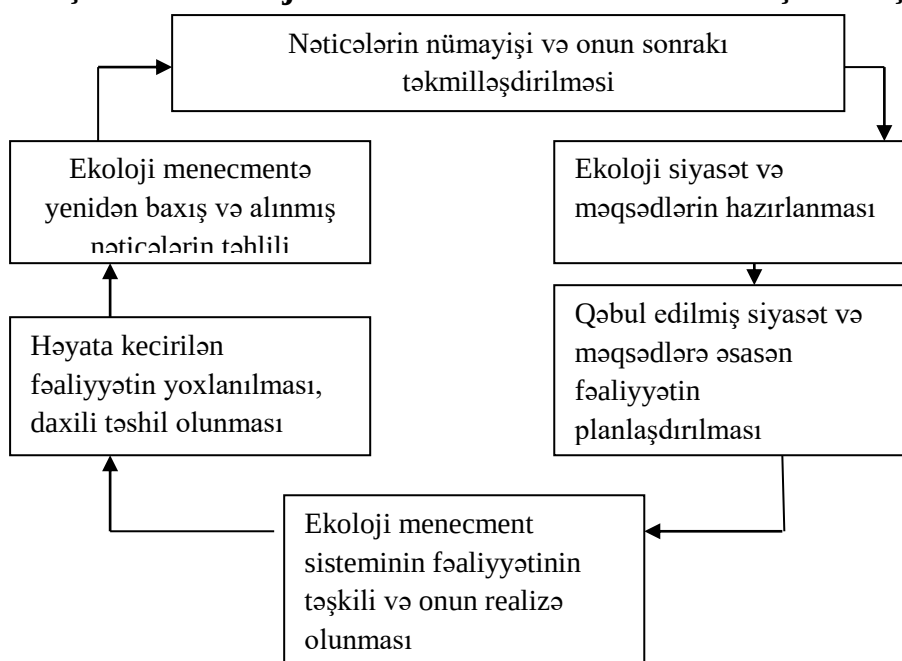


Şəkil 2.6. Ekoloji menecment sisteminin strukturu.



Yuxarıda qeyd olunan elementlər əsasında ekoloji menecment sisteminin idarəetməyə daxil edilməsi və istifadə olunmasının əsas mərhələləri seçilir. ISO-14001 standartlarına uyğun olaraq ekoloji menecment sisteminin ümumi modellərində qeyd edilən mərhələlər öz əksini tapır (Şəkil 2.7).

Şəkil 2.7 Ekoloji menecment sisteminin ümmmləşdirilmiş modeli



2.7 sayılı şəkildən göründüyü kimi, ekoloji menecment sisteminin formalaşması və fəaliyyətinin əsasında müəssisələrin ekoloji siyasət və məqsədlərinin hazırlanması, təsdiqi və rəsmi açıqlanması durur. Hazırkı biznes təcrübəsində ekoloji siyasət müəssisələrin təbiətdən istifadə siyasətində əsas inkişaf sahəsi kimi onun uğur və nəticələrinin başlıca göstəricisinə çevrilmişdir. Ekoloji menecment sisteminin daxil edilməsi tsikli alınmış nəticələrin nümayişi ilə başa çatır.

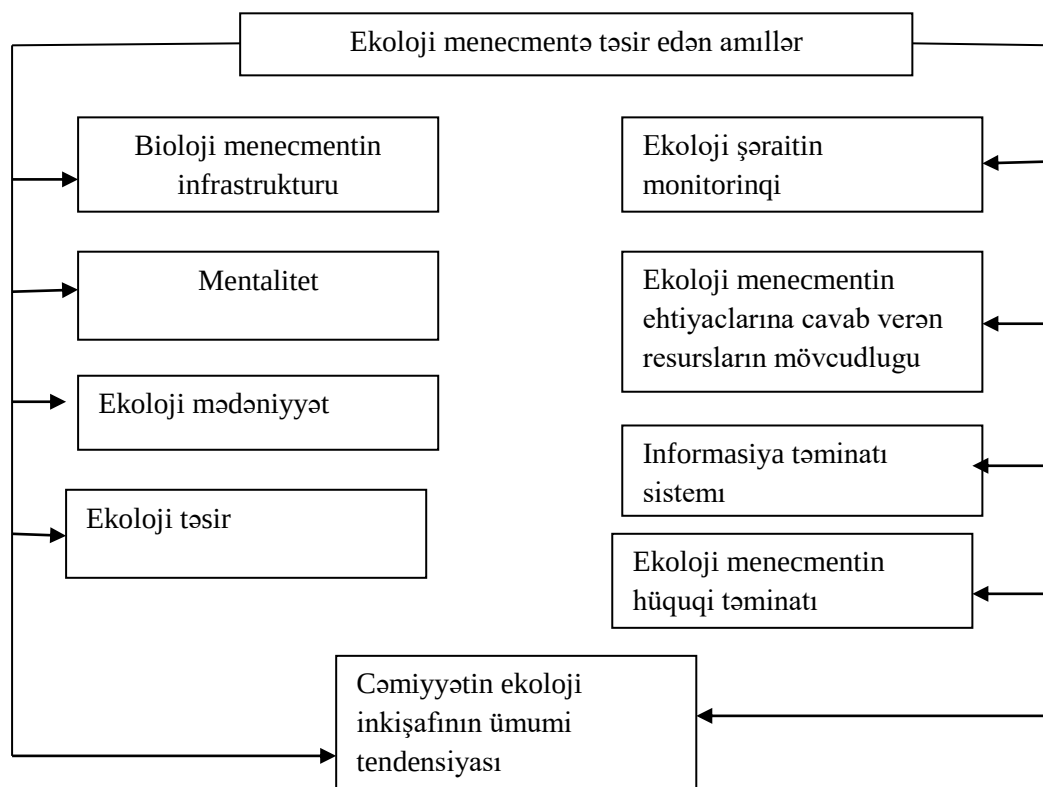
Müasir şəraitdə ekoloji menecment daha çox inkişaf etməyə meylli olmaqla idarəetmədə böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Daha çox tərəqqiyə can atan menecer nəinki rəhbərliyi strateji cəhətdən ekoloji amillərin nəzərə alınmasının sərfəli olmasına inandırmağa çalışır, həm də klassik menecmentin qaydalarına riayət və maksimum gəlir əldə etməyə çalışır.

İqtisadi ədəbiyyatda ekoloji menecmentin inkişafını müəyyən edən 9 qarşılıqlı təsirdə olan amillər fərqləndirilir (Şəkil 2.8):

1. Ekoloji menecmentin infrastruktur. Buraya onun yaranması və inkişafına şərait yaradan, yaxud mane olan xarici şərtlər daxildir
2. Mentalitet: düşüncə tərz, davranış adətləri, fəaliyyət xarakteri.
3. Ekoloji mədəniyyət: ekologiyanın vacibliyinin anlanması, davranış vərdisləri, ekoloji problemlərə müsbət münasibət
4. Ekoloji təsir: təbiət və onların qarşılıqlı əlaqəsinin birliyi, ekoloji problemlərin həll olunma qabiliyyəti, problemləri təhlil etmək qabiliyyəti
5. Ekoloji şəraitin monitorinqi - ekoloji vəziyyətə ardıcıl və arasıkəsilməz nəzarət edilməsi
6. Ekoloji menecmentin ehtiyaclarına cavab verən resursların mövcudluğu
7. Ekoloji menecmentin informasiya təminatı sistemi: informasiya strukturu, onun əldə edilməsi, hərəkəti və idarəetmə qaydası
8. Ekoloji menecmentin hüquq təminatı: qanunvericilik aktlarının mövcudluğu, ekoloji problemlərin həll edilməsi

9. Cəmiyyətin ekoloji inkişafının tendensiyası: ekoloji problemlərin yaranma mənbəyi, formaları, problemlərin dərk edilmə imkanları və cəmiyyətin düşüncə potensialı. (15)

Şəkil 2.8. Ekoloji menecmentin inkişafını müəyyən edən amillər.



FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA EKOLOJİ İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN DÖVLƏT MEXANİZMİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanla ekoloji mühit və milli iqtisadi inkişafın tarazlıq problemləri

Ötən əsrin sonlarından başlayaraq respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri daha da kəskinləşmişdir. Aqrar sahədə zəhərli kimyəvi maddələrin normadan artıq istifadə edilməsi sayəsində torpaqlar çirklənməyə məruz qalmışdır ki, bu da təsir nəticəsində bütövlükdə landşaft komplekslərinin mühafizəsi əsas ekoloji problemə çevrilməyə başlamışdır.

Sənaye və kənd təsərrüfatı üzrə inkişaf etmiş rayonlarda ekoloji problemlər daha çox nəzərə cəpır. Bu da neftçıxarma sənayesinin inkişaf etdiyi Xəzər dənizi, Abşeron yarımadası, Cənub-Şərqi Şirvan və Muğan düzlərini, dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdiyi Daşkəsən, Balakən və Naxçıvan MR ərazilərini; iri sənaye şəhərləri olan Bakı, Sumqayıt, Gəncə və Mingəçevirin texnologen pozulmuş torpaq sahələrini; respublikanın atmosfer və su hövzələrini; Kür-Araz ovalığının şoranlaşmış və dağlarımızın eroziyaya uğramış torpaqlarını; ilbəl qırılaraq seyrəldilən və məhvolma təhlükəsi altında olan düzən və dağ meşələrini və s. aid etmək olar. Bu proseslər öz həllini gözləyən çox mürəkkəb proseslərin həllidir. (33)

Cədvəl 3.1.

**2005-2015 – ci illərdə Azərbaycan Respublikası üzrə ətraf mühitin
mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə yönəldilmiş əsas investisiya
qoyuluşu**

(min manatla)

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Cəmi, min manat	2912,3	190007,2	339872,1	304599,4	216933,9	84864,4
O cümlədən						
Su ehtiyatlarının mühafizəsinə	1309,8	134936,9	324214,9	285687,1	199309,3	84474,4
Atmosfer havasının mühafizəsinə	1503,9	-	-	9192,1	8889,4	-
Torpaqların mühafizəsinə	98,6	55070,3	15657,2	9220,2	8735,2	390,0

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2016

3.1. sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, respublikamız üzrə ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə yönəldilmiş əsas investisiya qoyuluşunun həcmi 2015-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 2,9 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən isə 0,45 dəfə artaraq 38,2 milyon manata çatmışdır. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikası üzrə 2015-ci ildə bu məqsəd üçün sərf olunan əsas investisiya qoyuluşlarının həcmi 2015-ci ildən 2005-ci ilə müvafiq investisiya qoyuluşlarının həcmi 34,3% artmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi su ehtiyatlarının mühafizəsinə yönəldilən əsas investisiya qoyuluşlarının 2015-ci və 2005-ci illərlə müqayisədə müvafiq olaraq 6,4 dəfə artması nəticəsində müşahidə olunmuşdur. Məlumata görə 2015-ci ilin su ehtiyatlarının mühafizəsinə yönəldilmiş əsas investisiya qoyuluşlarının bütövlükdə ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadəyə yönəldilmiş əsas investisiya qoyuluşu həcmində xüsusi cəkisi 82%-ə bərabər olmuşdur. Atmosfer havasının mühafizəsinə yönəldilmiş investisiya vəsaiti cədvəldən göründüyü kimi 2015-ci ildə müşahidə olunmamışdır. 2014-cü ildə isə 2005-ci ilə nisbətən 5,9 dəfə artaraq həmin illərdə təsirini göstərmidir.

Ölkəmizdə ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ilk növbədə atmosferin mühafizəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, respublikamızın atmosfer havasının vəziyyəti gərgin olaraq qalmaqdadır.

Cədvəl 3.2.

Azərbaycan Respublikası üzrə 2005-2015-ci illərdə çirkləndirici maddələrin atmosferə atılması mənbələri

(min ton)

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Çirkləndirici maddələrin atmosferə atılması cəmi, min ton	1054,3	956,8	1075,8	1137,5	1155,3	1155,7
O cümlədən						
Stasionar mənbələrdən	557,9	214,8	226,5	197,3	189,3	178,0
Avtomobil nəqliyyatından	496,4	742,0	849,3	940,2	966,0	977,7

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2016

3.2. sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2015-ci ildə 2005-ci illərlə müqayisədə müvafiq olaraq 11%, 32% və 21% azalmasına baxmayaraq həmin göstəricilər 2005-2015-ci illərdə çirkləndirici maddələrin atmosferə atılması mənbələri üzrə verilən cədvələ müvafiq olaraq əhətdən müsbət istiqamətləndirilmişdir.

2015-2017-ci illərdə inqrediyentlər üzrə stasionar mənbələrdən ölkənin atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin miqdarı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. (cədvəl 3.3.)

Cədvəl 3.3.

**İnqrediylentlər üzrə stasionar mənbələrdən ölkənin atmosfer havasına atılan
çirkləndirici maddələr, (min ton)**

İllər	Atmosferə cəmi atılmışdır	O cümlədən				
		Bərk maddələr	Qazaoxşar və maye maddələr	Onlardan		
				Kükürd anhidridi (SO ₂)	Karbon 2- oksid (CO)	Azot 4- (NO ₂)
2005	557,9	28,2	529,7	13,8	26,1	25,8
2010	214,8	19,3	195,5	2,2	27,2	19,8
2011	224,0	18,0	206,1	2,7	33,5	21,3
2012	226,5	9,9	216,6	3,3	34,9	23,7
2013	197,3	11,6	185,7	5,6	34,8	33,5
2014	189,3	9,0	180,3	1,6	32,2	19,5
2015	178,0	6,6	171,4	3,8	27,9	18,9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2016. 371, s.

Respublika Dövlət Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyinin məlumatına əsasən cədvəl 3.3 stasionar mənbələrdən ölkənin atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələrin müqayisəsindən bəhs olunur. 2015-ci ildən sənaye müəssisələrinin tam gücü ilə işlədiyinə baxmayaraq atmosferə cəmi atılan çirkləndirici cəmi maddələr 2005-ci ilə nisbətən 32 dəfə, bərk maddələrə isə 23,4 qazaoxşayan və maye maddələrinə görə 32,4% azalma müşahidə olunmuşdur. Belə görünür ki, qalan atmosfer havasına təsir göstərən çirkləndirici maddələrdən faiz dərəcəsi aşağı düşmüşdür. Bu da ölkənin atmosfer havasına təsir göstərir.

Atmosfer havasına atılan tullantıların həcmində və xüsusi çəkisinə görə Bakı, Sumqayıt, Əli-Bayramlı, Gəncə və Mingəçevir şəhərləri öndə gedirlər. Bu şəhərlərin hava hövzəsini çirkləndirən əsas sənaye müəssisələri, neftayırma, neft-kimya, kimya, energetika, metallurgiya, tikinti materialları sənayesi sahələri və avtomobil nəqliyyatı hesab olunurlar. Həmin sənaye müəssisələri nəinki atmosfer havasını, eyni zamanda, bütövlükdə şəhərlərin ətraf mühitinin çirkləndirilməsinin başlıca mənbəyi hesab olunurlar.

Cədvəl 3.4.

**Ölkənin iri sənaye şəhərləri üzrə stasionar mənbələrdən çirkləndirici maddələrin
atmosfer havasına atılması (min ton)**

	2010	2012	2013	2014	2015
Şəhərlər					
Respublika üzrə, cəmi	214,8	226,5	197,3	189,3	178,0
O cümlədən					
Bakı	164,6	156,7	132,0	134,1	128,2
Ширван	8,7	8,8	8,1	7,1	6,5
Gəncə	0,4	0,36	0,3	0,2	0,2
Mingəçevir	1,6	3,6	2,2	2,1	4,2
Sumqayıt	2,2	5,5	4,6	1,4	1,8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2016 . 372 s.

Cədvəl 3.4.-dən göründüyü kimi ölkənin iri sənaye şəhərləri üzrə stasionar mənbələrdən çirkləndirici maddələrin atmosfer havasına atılan tullantıların həcminə və xüsusi cəkisinə görə Bakı, Sumqayıt, Şirvan, Gəncə və Mingəçevir şəhərləri qabaqcıl sıralardadırlar. Bu şəhərlərdə hava hövzələrini çirkləndirən əsas sənaye müəssisələri, neft-kimya, energetika, tikinti materialları sənayesi sahələri və avtomobil nəqliyyatı hesab olunurlar. Həmin sənaye müəssisələri nəinki atmosfer havasına, hətta bütövlükdə şəhərin ətraf mühitinə çirkləndirilməsinin başlıca mənbəyi hesab olunurlar. Cədvəldən göründüyü kimi 2015-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən atılan tullantıların Respublika üzrə 82,9%-i, Bakı şəhəri üzrə 77,9%-i, Mingəçevir şəhəri üzrə 5,7%-i, Şirvan şəhəri üzrə 5,0%, Sumqayıt şəhəri üzrə 2,7%, Gəncə şəhəri üzrə isə 8,2% təşkil etmişdir. Təhlil göstərir ki, respublikanın iri sənaye şəhərlərinin hava hövzəsinin çirkləndirilməsinin əsas səbəbi son illərdə avadanlıq və texnologiyaların dəyişdirilməməsi, və bu sahələrdə 2015-ci ildən bu illərədək sənaye müəssisələrin yeniləşdirilməsi ilə təminatı aparılır.

Respublikamız çox məhdud su ehtiyatlarına malikdir. Buna səbəb ilk öncə əlverişsiz təbii-ekoloji şəraitin olmasıdır ki, bununla belə, aparılan tədqiqatlardan görünür ki, ölkənin potensial su ehtiyatları kənd təsərrüfatı, sənaye və məişətin suya olan tələbatını ödəmir. Bu ehtiyatlar il ərzində 27-31 kub km. olur. Abşeron

yarımadasında, həmçinin digər regionlarda su çatışmamazlığı sudan istifadənin düzgün olmaması ilə əlaqədardır.

Respublikamızda su ehtiyatlarının mühafizəsi və onlardan səmərəli istifadə göstəriciləri 3.5 və 3.6 sayılı cədvəllərdə verilmişdir.

Cədvəl 3.5

2015-ci ildə şəhərlər üzrə su ehtiyatlarının mühafizəsini və onlardan səmərəli istifadə edilməsinin səciyyələndirən əsas göstəricilər (milyon kub metr)

Şəhərlər	Təbii mənbələrdən götürülən su	Cəmi	Su istehlakı			Çirkab suların sututarlara atılması	Nəql zamanı olan itkilər
			Onlardan				
			Məişət içməli məqsədlərə	İstehsalata	Suvarmaya və kənd təsərrüfatının təchizatına		
Respublika üzrə, cəmi	12284,7	8566,3	323,0	2117,3	6056,8	5574,9	3718,1
O cümlədən							
Naxçıvan MR	289,0	2334,9	18,9	23	213,7	7,7	54,1
Bakı	418,4	621,3	164,1	395,1	3,7	862,5	255,9
Şirvan	565,8	568,3	4,0	563,3	0,9	2027,3	4,0
Gəncə	20,9	20,8	18,7	0,3	1,7	8,5	0,1
Mingəçevir	2248,2	913,8	6,1	907,5	0,1	11,5	524,5

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2016. 374 s.

Cədvəl 3.6

Su ehtiyatlarından istifadəni səciyyələndirən əsas göstəricilər

(milyon metr³)

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Təbii mənbələrdən götürülən su. mly.m ³	12050	11566	12484	12509	12123	12285
Su istehlakı, mlyn. m ³	8607	7715	8249	8229	81150	8566
Təmizlənməmiş çirkab suların su-tutarlara atılması, mlyn. m ³	161	164	220	248	265	305

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2016

Cədvəl 3.5 və 3.6-dan göründüyü kimi, respublika üzrə cəmi 8566,3 m³ sudan istifadə nəzərdə tutulmuşdur. Təbii su mənbələrindən götürülən su isə 12284,7 m³ təşkil edir. Müqayisə üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bakı şəhəri, Şirvan,

Gəncə, Mingəcevir, Naftalan və Sumqayıtda yaşayış minimumu nəzərə alınmaqla cəmi su ehtiyatlarından istifadə artıb azalma müşahidə olunub. Cədvəl 3.6-da isə illər üzrə müqayisədə 2015-ci illə 2005-ci ili müqayisədə 101% təbii mənbələrdən götürülmüş su, 99,5% su istehlakı, 189,4% təmizlənməmiş cirkab suların su tutarlarına atılması müşahidə olunmuşdur.

Aşkar olunan və gələcəkdə kəşf ediləcək faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatının müəyyən edilməsi, müasir, gələcək və hətta uzaq gələcəkdə xalq təsərrüfatının xammal ilə təminatının optimal qiymətləndirməyə imkan verir.

Mineral xammallar təbii sərvətlərin ayrılmaz bir hissəsidir. Təbii sərvətlərin digər növlərindən fərqli olaraq (məsələn torpağın münbitliyi, məhsuldarlığı, su ehtiyatı, günəş və külək enerjiləri, bitki və heyvanat aləmi və s.) mineral sərvətlər bərpa oluna bilmirlər. Buna görə də faydalı qazıntı olan, yeraltı mineral sərvətlərdən qənaətlə, ehtiyatla və məqsədyönlü istifadə olunmalıdır.

Müstəqil respublikamızın və həmçinin Muxtar Respublikanın dağ-mədən sənayesinin XXI əsrdə ətraf mühitə zərərli təsirinin azaltmaq, bu sahədə çalışan mütəxəssislərin ümdə vəzifələrindən biridir. Dağ-mədən sənayesinin ətraf mühitə təsiri ilk öncə faydalı qazıntıların kəşf edilməsindən başlayır. İkinci onların istismarı zamanı filizin çıxarılması məqamında və onun nəqlində zərərli təsirlər baş verir. Nəhayət üçüncü növ təsir, çıxarıları filizin mədənlərdə zənginləşdirilməsi zamanı baş verir. Bizim burada əsas məqsədimiz hər üç növün təsirin aradan qaldırılması yollarını araşdırmağı cəhd göstərməkdir.

Geoloji-kəşfiyyat işləri aparmaq üçün ilk növbədə torpaq sahələri ayrılır. Ayrılmış torpaq sahəsinə güllə ətrafı qurğularla birlikdə qazma avadanlıqları, işlənmiş yuyucu məhlulların yığılması üçün çala və yanacaq-sürgü materialları üçün çənələr, yollar, mühəndis kommunikasiyaları üçün sahə, yangın əleyhinə zona və s. daxildir. (44)

Geoloji-kəşfiyyat işləri ilə əlaqədar təşkilatlar yol çəkilişini əsasən meşəlik, çöl-meşəlik, əksər hallarda dağətəyi rayonlarda aparırlar ki, bu da əsasən bir neçə il davam edir. Yol çəkilişi yer səthində bir sıra dəyişikliklər edilməklə aparılır. Məsələn, istiqamət boyu meşənin qırılması layihələşdirilən yol boyu bitki

örtüyünün və kolluqların məhv edilməsi, torpağın humus qatının pozulması və s. Yolun tikilməsi zamanı lazım gələn süxur kütləsi götürüb qonşu ərazidə də torpaq eyni pozulmalara məruz qalır, yol boyu çala və süxur yığımlarının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar yeni mikrolandşaftın əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Düzgün seçilməyən kəşfiyyat üsulu ilk növbədə ekoloji mühitin, təbiətin korlanmasına gətirib çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün müasir elmi-texniki inqilabın əldə etdiyi yeni nailiyyətlərdən geniş istifadə etmək lazımdır. Kəşfiyyat işləri zamanı yataq üçün seçilmiş üsullarda boş süxurlar üzrə işlərin aparılmasının qarşısını almaq lazımdır. Bunun üçün ştolna düzgün seçilməli, boş qazıma quyularının sayı azaldılmalıdır. Hazırda istiqamətləndirilmiş və çox dibli quyular sistemi mövcuddür ki, bunun tətbiqi xoşagəlməz halların aradan qaldırılmasına xeyli kömək edər.

Qazma işləri qurtardıqdan sonra istehsalat fəaliyyəti nəticəsində yararsız hala salınmış torpağın bərpa edilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi həm torpağın rekultivasiyası, həm də dağ -texniki və bioloji rekultivasiya mütləq aparılmalıdır:

- mühərrik yağı və dizel yanacağı qalıqları yandırılmalıdır;
- hazırlanmış gil məhlulu digər quyuların qazılması üçün aparılmalı və ya tullantılmalıdır;
- dəmir-beton örtüklər və qurğular sökülməli və aparılmalıdır;
- xilt (şlam) yığılmalı və ən azı 0,6 m dərinliyində torpağa basdırılmalıdır;
- istehsalat fəaliyyəti nəticəsində yararsız hala salınmış torpaqlar qatı ilə və ya peyinlə örtülməlidir;
- I və II örtüklər xüsusi masınlarla sökülməsi və dərinə basdırılmalıdır;
- dağlıq ərazidə olan çalarlar bitumlu emulsiya və silikatı qətranla bərkidilməli, qalınlığı 0,1 m-dən az olmamaq şərti ilə torpaqla örtülməlidir.

Bioloji rekultivasiya yararsız hala salınmış torpağın məhsuldarlığının bərpa edilməsinin, onun yaşıllaşdırılmasını, kənd təsərrüfatı və ya meşə üçün istifadəyə verilməsini nəzərdə tutur. (36)

Respublikanın dağ-mədən sənayesinin ətraf mühitə zərərli təsirinin qarşısını almaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur:

- 1) Kəşfiyyat zamanı yerüstü qazımalardan (şurflardan və xəndəkdən) minimum istifadə etmək;
- 2) Yer təkinin kosmosdan öyrənilməsinin genişləndirilməsi;
- 3) Kəşfiyyat quyularının qazılması zamanı yeni texnologiyanın qazılması zamanı yeni texnologiyanın tətbiqinin genişləndirilməsi;
- 4) İstismarı başa çatmış kəşfiyyat obyektlərində və dağ-mədən müəssisəsində torpaqların rekultivasiya (əsasən texniki rekultivasiya) olunması;
- 5) Faydalı qazıntı yataqlarının istismarı zamanı filizlərin tərkibində olan köməkçi komponentlərin geniş və kompleks şəkildə istifadə olunması;
- 6) Yataqların istismarı zamanı azitki ilə başa gələ bilən işlənmə sistemlərinin tətbiq edilməsi;
- 7) Dağ-mədən və geoloji -kəşfiyyat müəssisələrində mümkün qədər dizel yanacağı ilə işləyən masınlardan elektrik enerji ilə işləyən maşınlara keçilməsi.

Muxtar Respublika ərazisində yerləşən yataqlardan biri də Ağdərə kol-çedan - polimetal yatağıdır. Bu yataqda da vəziyyət daha acınacaqlı olmuşdur. Yatağı ehtiyatı hesablanarkən əsas komponentlər mis, qurğuşun və sink olmuşdur. Bu metallardan başqa yataqdan əlavə komponentlər kimi, qızıl 3,7 q/t, gümüş 68,5 q/t, tellur və s. hesablamışlar. Məlumat üçün bildiririk ki, qızıl yataqlarının minimum rentabelliği 0,05 q/t, gümüşün rentabellik miqdarı isə 1,5 q/t qəbul olunub. Hesabatlar göstərir ki, indiyə qədər yalnız bu yataqda 454 kq qızıl və 3 ton gümüş itirilib. Təsəlli verən cəhət odur ki, bu yatağın tullantıları hal-hazırda saxlanılır. Daha bir fakt diqqəti cəlb edir ki, bu yataqların tullantıları yenidən emal olunarsa Muxtar Respublikanın büdcəsinə milyardlarla manat gəlir gətirmiş olarıq. Qeyd edilən faktları əsas götürərək aşağıdakı təklifləri verməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1. Dağ-mədən sənayesinin ətraf mühitə zərərli təsirinin azaltmaq məqsədilə yataqların istismarı kompleks şəkildə aparılmalıdır.
2. Gələcəkdə istismar olunacaq yataqların ətraf mühitə zərərli təsirini azaltmaq, müasir qabaqcıl texnologiyaları mənimsəməyən və onu idarə edə bilən dağ-mədən kadrları hazırlamaq.

3. Tullantisız və ya cüzi tullantılı dağ-mədən sənaye kompleksi yaratmaq ideyasını tətbiq etmək.

4. İndiyə qədər istismar olunmuş və istismarı başa çatmayan, yəni ehtiyatı tükənməyən dağ-mədən müəssisələrinin özlərini bərpa etməklə yanaşı tullantılarını təkrar emala qaytarılması imkanlarını araşdırmaq.

5. Filizlərin saflaşdırılmasında az tullantıya malik olan texnologiyanın tətbiqi və mümkün qədər zərərsiz kimyəvi reagentlərdən istifadə olunması.

Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən dağ-mədən sənayesi müəssisələrinin ətraf mühitə göstərdikləri mənfi təsirlər, hər şeydən əvvəl torpaq fondlarının pozulmasında, bitki və heyvanat aləminə dəyən ziyanlarda su ehtiyatlarının çiklənməsində və bunun vasitəsilə balıq ehtiyatlarının məhvində, suvarılan torpaqların aşağı düşməsində, su ehtiyatlarından istifadə və kənd təsərrüatı məhsullarının istehlakçı olan əhəlinin səhhətinin korlanmasında özünü göstərir. Bununla birgə, qeyd lazımdır ki, onların heç də hamısı ümumiləşdirilmiş şəkildə yalnız dağ-mədən sənayesinə aid edilə bilməz. Burda hər şeydən əvvəl, torpaq ehtiyatlarına dəyən ziyanlar xüsusi ilə böyük miqyas alır. Məsələ bundadır ki, torpaqların ümumi istehsal vasitəsi kimi çıxış etdiyi digər sənaye sahələrindən fərqli olaraq, dağ-mədən sənayesi ondan, yəni torpaqdan həm də əmək vasitəsi kimi istifadə edir. Bu zaman yaranan tullantılar yerin təkindən və üst qatından çıxarılmış maddələr olurlar və mənşə etibararı ilə əmələ gəldikləri torpaqların özlərini korlayırlar. Paralel olaraq hasilat prosesinin bilavasitə həyata keçirildiyi sahələrin dağılması prosesi baş verir ki, bu da mövcud ziddiyyətləri daha da dərinləşdirir. (40)

Tədqiqatlar göstərir ki, dağ-mədən müəssisələrinin hasilat prosesində korladıqları torpaq sahələrinin düz mütənasib şəkildə asılı olduğu geoloji şəraiti pozulmuş artımı bir sıra göstəricilərə uyğun olaraq formalaşır. Bu göstəricilər ətraf mühitin mühafizəsi üzrə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin məlumat bazası olmaqla bərabər, həmçinin bu sahədə idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsində başlıca vasitələr çevrilmişdir. Bu xüsusi ilə ona görə aktualdır ki, son zamanlar yerin təki və torpaq ehtiyatlarının mühafizəsinin idarə olunması, təkmilləşdirilməsi

dağ-mədən sənayesində ətraf mühitin mühafizəsinin olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Dağ-mədən sənayesinin ətrafının mühitin mühafizəsinin başlıca problemlərindən biri yerin təkinin və torpaq ehtiyatlarının mühafizəsinin idarə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Bu sahədə aparılan tədqiqat işlərin yerin təkinin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması və mineral xammal sərvətlərinin səmərəli və kompleks istifadə olunmasının, onların hasilatı, saflaşdırılması və sonrakı emalı zamanı hər sür itkilərin azaldılmasını təmin etməli. Republikanın iqtisadi zonalarında və kontinental şelfində ətraf təbii mühitin saflığının mövcud tələblərə uyğun saxlanılmasının təmin olunmasıdır.

Dağ-mədən sənayesində faydalı qazıntı yataqlarının istismarı zamanı torpaq ehtiyatlarının çikləndirilməsi və onların geoloji pozulması səviyyəsinin tədqiqi aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

- dağ-mədən və istismar işlərinin tədqiq və onların optimal parametrlərinin tapılması;
- ayrı-ayrı faydalı qazıntı yataqları üçün karxanaların optimal dərinliyinin müəyyənəşdirilməsi;
- geoloji proseslərin hər tərəfli lokallaşdırılması və mədən ərazisində, eləcə də hasilat işlərinin böyük həcmdə aparılmadığı zonalarda onların idarə edilməsi;
- dağ-mədən işlərinin yüksək iqtisadi səmərəliliyi ilə birgə torpaq və onun tək olan faydalı qazıntıların kompleks istifadəsinin təmin edən iş rejimi və varinatların sesilməsi;
- dağ-mədən işlərinin və əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Burada tədqiqatların başlıca xüsusiyyətinin torpaqların geoloji şəraitinin dəyişməsi səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi, onların pozulmasının kəmiyyət göstəricilərinin seçilməsi təşkil edir. Bu göstəricilər arasında əsas mövqe aşağıdakı düsturla hesablanan geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsinə ($S_{r,y}$) məxsusdur:

$$S_{r,y}=S_k+S_0+S_{x,b}+ S_bS_{n,np} \quad (1)$$

Burada: S_k - karxana sahəsi;

S_o - hasilat tullantılarının toplandığı sahə;

$S_{x.b}$ - saflaşdırma tullantılarının toplandığı sahə;

S_B - sututarların sahəsi;

$S_{n.np}$ - geoloji proseslərlə əhatə olunmuş torpaqların sahəsidir.

Faydalı qazıntı yataqlarının açıq üsulla istismarı zamanı təbii sərvət ehtiyatlarının azalması üfüqi səth üzrə səkəlməsi ilə paralel olaraq geoloji şəraitin pozulması həcmi tərs mütənasib olaraq artır və beləliklə də faydalı qazıntı ehtiyatları şaquli istiqamətdə dərinləşdikcə, onların hasilatı zamanı geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsi daha çox kiçikdir. Bu onunla əlaqədardır ki: faydalı qazıntı yataqlarının yeraltı üsulla istismarı zamanı dağ - mədən müəssisəsinin istehsal gücünün mütəmadi artmasına baxmayaraq, geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsi yataqların açıq üsulla istismarına nisbətən daha kiçik nisbətlərlə artır.

Nəhayət hər hansı bir dağ- mədən müəssisəsinin illik məhsuldarlığına görə istehsal gücünü bilərək, bu müəssisədə faydalı qazıntıların hasilatı və emalı zamanı korlanan torpaqların sahəsini hesablamaq olar:

$$S_{r.y} = S_{r.e} * N_n \quad (4)$$

Burada: N - müəssisənin məhsuldarlığa g.rə istehsal gücü;

n - müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi illərin sayıdır, yəni müəssisənin ömrüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, faydalı qazıntı yataqlarının istismarı zamanı karxana sahəsinin geoloji pozulması hasilat həcminə əsasən mütənasib olaraq artmasına baxmayaraq, geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsi faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və saflaşdırılması prosesində az dəyişir.

Faydalı qazıntılarn hasilatı və geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsi arasında proporsional dəyişmələri daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün 3-cü düstur aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

Burada: S_n - faydalı qazıntıların kəşfiyyatı, istismarı və saflaşdırması nəticəsində geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsidir.

$$S_{r.e} = \frac{S_k + S_n}{M} \quad (5)$$

Fikrimizcə sonuncu göstərici aşağıdakı düstürlə hesablanmalıdır:

$$S_n = S_o + S_{xv} + S_v + S_{r.pr} \quad (6)$$

Beləliklə 6-cı düstür aşağıdakı şəkildəyişməyə məruz qalacaqdır:

$$S_{r.y} = \left(\frac{S_k}{M} + \frac{S_n}{M} \right) N_n = \frac{S_k}{M} N_n + \frac{S_n}{M} N_n \quad (7)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, geoloji proseslərlə əhatə olunmuş torpaqların, hasilat və saflaşdırma tullantıların toplandığı, sututarların sahəsi (**S_n**) faydalı qazıntı yataqlarının mənimsənilməsinə hazırlıq və onun mərhələləri zamanı formalaşdığı üçün, təsərrüfat fəaliyyətinin sonrakı mərhələlərində bu məqsədlər üçün ayrılan torpaqların sahəsi az dəyişir. Buna görə də torpaqların yuxarıdakı məqsədlər üçün korlanması dağ-mədən müəssisəninin fəaliyyəti ilə deyil, faydalı qazıntı yataqlarının istismara hazırlanması ilə əlaqələndirilməlidir.

Dağ-mədən müəssisənin istehsal gücündən asılı olaraq geoloji şəraiti pozulmuş torpaq sahələrinin artım qrafiki şübhəsiz ki, olduqca böyük əhəmiyyətə malik məlumat materiala ola bilər. Onu təhlil edən zaman, aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür.

- dağ-mədən müəssisənin illik məhsuldarlığı üzrə istehsal gücü artdıqca geoloji şəraiti pozulmuş torpaq sahələrinin artım tempi azalır;

- dağ-mədən müəssisənin istehsal gücü artdıqca, geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların mütləq sahəsi artır;

- faydalı qazıntı yataqlarının kəşfiyyatı, istismarı və eləcədə hasil edilmiş təbii xammalın saflaşdırılması zamanı geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsi, dağ-mədən müəssisənin istehsal gücündən asılı olmayaraq labüd şəkildə onların maksimum göstəriciləri yaxın hədd alır;

- faydalı qazıntının vahid miqdarına düşən karxana sahəsi azaldıqca, geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsi az olur;

-faydalı qazıntı yataqlarının istismar sahəsi dərinləşdikcə, torpaq sahələrinin hasil olunan xammal vahidinə düşən həcmi azalır, yəni buraxılan məhsulun vahidinə düşən geoloji şəraiti pozulmuş torpaqların sahəsi hesabı olaraq azalır.

Dağ-mədən sənayesində ətraf təbii mühitin mühafizəsinin başlıca vəzifələrindən biri olan torpaqların qorunması və onların aşınması səviyyəsinin minimuma endirilməsi, hər şeydən əvvəl, istismarda olan faydalı qazıntı yataqlarında filiz hasilatının daha tam şəkildə mənimsənilməsini, hasilatın ətraf mühiti mühafizə nöqteyi-nəzərindən daha mütərəqqi və iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olan üsulların geniş şəkildə tətbiqini tələb edir. (23) Bu nöqteyi-nəzərdə faydalı qazıntı yataqlarının yeraltı üsulla istismarı torpaqların dağıdılmasını ləğv edilməsi ilə birgə yataqların açılışı zamanı yaranan küllü miqdarda hasilat tullantılarının həcmi minimuma endirməyə və bunun nəticəsində torpaqların, bitki örtüyünün və su hövzələrinin hasilat tullantıları ilə çirkləndirilməsinin qarşısını almağa imkan verir.

3.2. Ətraf mühitə təsirin və ekoloji zərərin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi

Təbii ehtiyatların tərkibində material ehtiyatları daha böyük çəkiyə

malikdir. Onların iqtisadi qiymətləndirilməsi aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1) təbiət sistemlərinə antropogen təsiri faktiki və son hədd (kritik) yüksəlməsi müəyyən edilir;

2) ərazinin assimilyativ potensialının qiymətləndirilməsi aparılır (ətraf mühitin keyfiyyət halı dəyişmədən müəyyən həcmdə müxtəlif növlü antropogen təsirləri qəbul etmək qabiliyyətinə malik olan təbii ehtiyatların xüsusi növü);

3) təbii ehtiyatların əldə olunması (hasilatı) kvotaları (limitləri) müəyyən edilir;

4) təbii ehtiyatlardan istifadənin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi aparılır;

5) təbii ehtiyatlardan istifadənin mümkün şərtləri müəyyən edilir.

6) təbiətdən istifadənin verilmiş ekoloji məhdudiyyətlərində və limitlərində təbii ehtiyatlardan istifadənin inteqral səmərəsi hesablanır.

Təbii ehtiyatların istifadəsi ilə əlaqədar təsərrüfat və ya digər fəaliyyəti həyata keçirməzdən əvvəl bu fəaliyyətin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) tələb edilir. ƏTMQ dedikdə, təsərrüfat fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün ehtimal olunan ətraf mühitə bütün təsir növlərinin təhlükə xarakterinin və dərəcəsinin müəyyən edilməsi, habelə bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəticəsində baş verən ekoloji və iqtisadi dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi başa düşülür.

Bu cür qiymətləndirilmə aşağıdakı məqsədlər üçün aparılır:

- ətraf mühitin pisləşməsinə aradan qaldırmaq;
- bundan əvvəlki təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində pozulmuş sistemləri bərpa etmək;
- gələcək təsərrüfat inkişafının ekoloji-iqtisadi tarazlığını təmin etmək;
- əhaliyə əlverişli həyat şəraiti yaratmaq;

- nəzərdə tutulmuş fəaliyyətin ekoloji təhlükəsizlik səviyyəsini aşağı salan tədbirlər işləyib hazırlamaq.

ƏTMQ nəticəsində elə layihə qərarları qəbul olunmalıdır ki, bunların həyata keçirilməsi:

- əhalinin nəticələr nəzərə alınmaqla birbaşa, dolay, kumulyativ və digər növ təsirlər zamanı insan sağlamlığı üçün təhlükə yaranmasın;

- məhsulun istifadəsi, emalı və məhvi zamanı ekoloji cəhətdən təhlükəli istehsalla əlaqədar olması;

- obyektin tikintisi, istismarı və ləğv dövründə bərpa olunmaz nəticələr və ya böhranlı dəyişikliklərə gətirib çıxarılması;

- ərazi-ekoloji məhdudiyyətləri pozması.

Yatağın bu cür qiymətləndirilməsi qiymətləndirilmə göstəricilərində ekoloji məhdudiyyətlərin və sosial tələblərin (normativlərin) uçotunu təmin edən sistemi yanaşmaya əsaslanır.

Ekoloji məhdudiyyətlər kimi aşağıdakılar görünür:

$$V_{lay}^T \leq V_{lim}^T$$

$$W_{lay}^T \leq W_{lim}^T$$

$$V_{lay}^{sah} \leq V_n^{sah}$$

$$X_{lay}^{sah} \leq X_n^{sah}$$

Burada:

V_{lay}^T və V_{lim}^T - ərazilər üzrə (ekosistemlər üzrə) çirkli maddə tullantıların layihə və limit səviyyəsi;

W_{lay}^T və W_{lim}^T - həmin regionda təbii ehtiyatların istifadəsi üçün layihə və limit səviyyəsi;

V_{lay}^{sah} və V_n^{sah} - müvafiq məhsul növləri vahidi üzrə təbii mühiti çirkləndirən maddələrin sahəvi layihə və normativ tullantıları;

X_{lay}^{sah} və X_n^{sah} - istehsal olunan məhsul vahidinə təbii ehtiyatların layihə və normativ xərcləri.

Xüsusilə də müəssisə səviyyəsində təsərrüfat qərarlarının seçilməsi verilmiş ekoloji normativlərə (standartlara) mütləq nail olmaq şərti ilə həyata keçirilir.

Əgər tikinti obyektinin əsaslandırılması zamanı yuxarıda göstərilən şərtlərə əməl etmək mümkün deyilsə, obyekt isə xalq təsərrüfatı nöqtəyi nəzərindən zəruridirsə, onda bütövlükdə bu ərazi üzrə qoyulmuş ekoloji məhdudiyyətlər çərçivəsindən kənara çıxmaq üçün regionun digər müəssisələrində çirkli maddə tullantılarının müvafiq surətdə əlavə olaraq aşağı salınması və təbii ehtiyatlara qənaət imkanları nəzərdən keçirməlidir.(30)

Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi münasibətlərin indiki mərhələsində təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsini iki növə: kommersiya və xalq təsərrüfatı qiymətləndirilməsinə ayırmaq olar. Qeyd edilən münasibətlər təkmilləşdikcə, kommersiya qiymətləndirilməsi təbii ehtiyatların xalq təsərrüfatı nöqtəyi nəzərdən qiymətləşdirilməsinə yaxınlaşmalıdır.

Təbii ehtiyatların xalq təsərrüfatı qiymətləndirilməsi bütün cəmiyyətin maraqları mövqeyindən həyata keçirilir, müəssisənin maliyyə axınları çərçivəsindən kənara çıxan xərcləri və nəticələri nəzərə alır və onların kəmiyyət dəyişmələrinə yol verir. Həmin qiymətləndirilmə aşağıdakı düstura əsasən aparılır.

$$R_k = \sum_{t=0}^T \frac{Z_t - X_1 - X_{m(t)} - K_t \pm D_1 - P_t \pm Y_t \pm L_t}{(1 + E)^t}$$

R_k - təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirmə göstəricisi, manatla;

T -qiymətləndirmə dövrü ($t=0,1,2,3,\dots,T$)

Z_t - t qiymətləndirilmə ilində müəssisənin bütün növ illik məhsul buraxılışının dəyəri və digər gəlirlər, manatla;

X_t - t ilində əmtəlik məhsul istehsalına illik cari xərclər (t ilində məhsulun maya dəyərində daxil edilən renovasiyaya amortizasiya ayırmaları, vergi tədiyyələr istisna olmaqla), manatla.

$X_{m(t)}$ - t ilində təbii ehtiyatların mühafizəsinə və təkrar istehsalına xərclər, manatla;

K_t - t ilində kapital xərcləri və birdəfəlik xərclərin digər növləri (dövrüyyə vəsaitlərinin artımı nəzərə alınmaqla) manatla;

D_t - təbii ehtiyatların istifadəsi ilə əlaqədar t ilində yaradılan sosial infrastukturun saxlanılmasından gəlirlər (+) və ya zərərlər (-);

P_t – t ilində neqativ riskləri uçotu, manatla;

U_t t ilində ətraf təbii mühitin çirklənmədən baş vermiş təsərrüfat nəticələrində nəzərə alınmayan dəymiş (-) və ya aradan qaldırdmış (+) ziyan, manatla;

E - vaxt amilini nəzərə alan əmsal (diskontlaşdırma əmsalı), vahiddəki payla.

Təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi zamanı neqativ risklər nəzərə alınır.

Təbii ehtiyat kompleksində neqativ risklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- təbii fəlakətlər;
- qəzalar;
- yanğınlar;
- ekoloji-kəşfiyyat işləri əsasında müəyyən edilən faydalı qazıntı ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyətinin istismar prosesində özünü doğrultmaması;
- xammal əmtəələrin istehsal və istehlakının sosial-iqtisadi şərtlərinin qəfildən dəyişməsi (bazar konyunkturunun qəfildən dəyişməsi, xammal əmtəələrinə qiymətin aşağı düşməsi, istehsalçıdan asılı olmayan səbəbdən istehsal xərclərinin artması).

Təbiətdən istifadə sferasında təbii ehtiyatların dəyəri haqqında optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi həmin ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsinin maksimal kəmiyyəti əsasında həyata keçirilməlidir.

Su ehtiyatları. Su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi xüsusiyyəti onların təbiət təsərrüfatındakı çoxtərəfli rolundan ibarətdir. Onlar içmək, yemək hazırlamaq və

yumaq üçün əsas insan tələbatı sayılırlar, həmçinin iqtisadi resurs kimi kənd təsərrüfatı sənaye, istirahət və balıq ovu sahələrində istifadə edilir.

Su ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi onların hər bir istifadə istiqaməti üzrə gətirdiyi faydalı səmərənin (rentaların) cəmi kimi müəyyən edilir:

$$R_0 = \sum_{i=1}^n R_i$$

burada:

R_0 - su obyektinin iqtisadi qiymətləndirilməsi;

N - su obyektinin istifadə istiqamətlərinin miqdarı (**$i=1,2,3,..., n$**)

R_i - ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə su obyektinin istifadəsindən alınan differensial renta.

Mənimsənilmiş su obyektlərindən istifadə edərkən differensial renta lm^3 mənimsənilmiş suya görə müəyyən edilir.

Mənimsənilmiş su obyektlərindən istifadə edərkən renta aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

- müstəqil su elektrik stansiyaları və tərkibində SES olan istehsal energetika birlikləri tərəfindən hasil edilən hər bir geoloji-saata görə;
- yük dövrüyyəsinin hər bir ton-km-ə görə;
- çayla axıdılan oduncağın hər bir kub metrinə görə;
- su obyektlərində təşkil edilmiş istirahətin hər bir adam-saatına görə;
- qumun, çınqılın, sapropelik, qızılın və digər faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı, habelə qazma, dərinləşdirmə işlərinin aparılması zamanı (su obyektinin mühafizəsi ilə əlaqədar işlərdən və suyun zərərli təsirlərindən qorunması üzrə tədbirlərdən başqa) hər bir işlənmiş maşın-saata görə;
- tarif hasılatı və bataqlıqların qurudulması zamanı istifadə edilən su səthinin hər bir hektar sahəsinə görə;
- üzərində bina və qurğular yaradılan su obyektlərinin istifadə edilən su səthinin hər bir hektar sahəsinə görə;
- su obyektlərinə atılan çirkab suların hər bir kub metrinə görə.

nəzərdən keçirilən regionda su ehtiyatının əlavə məsrəfindən iqtisadi səmərə (gəlir), məsələn, onu suvarma zamanı istifadə edərkən;

- çay axınının tənzimlənməsi və ərazi cəhətdən yenidən bölüşdürülməsi üzrə tədbirləri həyata keçirmək hesabında su ehtiyatlarının əlavə miqdarının alınmasına xərclər (su anbarlarının, kanalların və s. tikintisi);

- su qoruyucu tədbirlərin həyata keçirilməsinə xərclər.

Ətraf mühitin mühafizəsi ehtiyatları. Sanitar-gigiyena rolunu yerinə yetirən təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsi (***R_c***) aşağıdakı düsturla aparılır:

$$R_c = \sum_{i=1}^n Y_i \cdot Q_i$$

burada:

n- birləşdirilən (və ya ayrılan zərərli maddələrin miqdarı (***i=1,2,3,...n***);

Y_i–*i* maddəsilə ətraf mühitin çirklənməsindən dəymiş ziyan;

Q_i- *i* zərərli maddələrlə birləşən (və ya ayrılan) illik həcmi.

Təbii ehtiyatların suqoruyucu funksiyası (adətən bu meşəyə aiddir) yağış sularının buxarlanmasının azalması hesabına məcmu su axınının (sərt və qurunt sularının) artmasından ibarətdir. Təbii ehtiyatların bu funksiyasının iqtisadi qiymətləndirilməsi əlavə su axını nəticəsində alman differensial rentaya görə aparıla bilər.

Eroziyaya qarşı funksiya torpağın külək və su eroziyasının azalması və bununla da kənd təsərrüfatı torpaqlarının məhsuldarlığının yüksəlməsilə bağlıdır. Bu funksiya bununla əlaqədar alman əlavə differensial renta kəmiyyətinə görə qiymətləndirilə bilər.

Xüsusi qorunan təbii ərazilərin vəobyektlərin ehtiyatları. Göstərilən ərazilər və obyektlər bioloji müxtəlifliyin qorunmasında mühüm rol oynayır, eləcə də ətraf mühitin qorunması və əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması üçün bir sıra digər vacib funksiyaları yerinə yetirirlər. Hər bir bioloji növ dünya faunası sərvətlərinin və genetik müxtəlifliyinin qorunub saxlanılması nöqtəyi nəzərindən əvəzedilməzdir.

Xüsusi qorunan təbii ərazilərin digər funksiyaları arasında aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- ətraf mühitin mühafizəsi;
- rekriasiya;
- mədəni-maarif vəs.

Qeyd olunan ərazilərin iqtisadi qiymətləndirilməsi onların ayrı-ayrı funksiyalar üzrə qiymətləndirmələrinin cəmi kimi müəyyən edilir.

Milli sərvət kimi təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi elmi və praktiki maraq kəsb edir. Belə qiymətləndirilmənin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- qiymətləndirmə dünya bazarı ilə aparılır;
- təbii ehtiyatların istifadə edilməsi dünyada mövcud olan ən yeni yüksək səmərəliliyə malik texnologiyaların tətbiqini nəzərdə tutur.

Qiymətləndirmə zamanı qiymətləndirilən ehtiyat növü olmadıqda xalq təsərrüfatı üçün mümkün iqtisadi nəticələrin müəyyən edilməsini nəzərdə tutan şərti metodiki üsullardan istifadə edilir. Bu zaman:

- ilkin təbii xammal və ya onun emal məhsulları dünya bazarında alınmır və ölkə ərazisinin istehlak rayonuna göndərilir;
- göstərilən məhsul növlərin istehsalına gedən xammal və yanacaq-enegetika ehtiyatları dünya bazarına ixrac edir.

Torpağın qiymətləndirilməsi zamanı üstünlük birinci metoda verilir. Torpağın bazar dəyəri bu halda hərraclər və ya müsabiqələr aparmaq əsasında müəyyən edilə bilər.

Təbii ehtiyatların yalnız konkret istehlakçı tələbinin ödənilməsi üçün istifadə olunduğu, hazır məhsulun isə kənara daşdığı rayonlarda:

- alıcı qabiliyyəti məzənnəsi üzrə valyutadan beynəlxalq valyuta yenidən hesablanır;
- ilkin təbii xammalın qiyməti beynəlxalq valyuta ilə aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Q_t = \frac{Q_s - X_m + M_n}{M_x}$$

burada:

Q_s - istehlak rayonunda nəqliyyat xərcləri nəzərə alınmaqla son məhsulun bazar qiymətləri;

X_t - istehlak rayonuna daşınma üzrə nəqliyyat xərcləri nəzərə alınmaqla (qiymətləndirilən xammalı dəyəri nəzərə alınmadan) beynəlxalq valyutaya hesablamaqla hazır məhsul istehsalına xərclər;

M_n - valyuta hesablamaq ilkin təbii xammalın və onun məhsullarının ayrı-ayrı emal mərhələləri üzrə normativ mənfəəti;

M_x - hazır məhsul vahidinə ilkin xammal məsrəfləri. Əgər ilkin təbii xammal və ondan alınan hazır məhsul rayon daxilində tələb olunursa və onların rayondan kənara göndərilməsi imkanları yoxdursa onun istehsalına xərclər və nəticələr alıcılıq qabiliyyəti məzənnəsi üzrə Milli valyutadan beynəlxalq valyutaya yenidən hesablanır.

Ətraf mühitin mühafizəsi resurslarının qiymətləndirilməsi zamanı ətraf mühitin çirklənməsindən gələn ziyanın aradan qaldırılmış xərcləri inkişaf etməsi ölkələrdə bu cür çirklənmənin aradan qaldırılması üzrə ictimai zəruri xərclərin əsasında durur.

Xüsusi qorunan təbii ərazilərin ehtiyatlarının beynəlxalq valyuta ilə qiymətləndirilməsi inkişaf etmiş ölkələrdə onların yerinə yetirdiyi funksiyalardan dəyərin və ya təxminən bərabər təbii iqlim şəraitinə malik oxşar ərazi üzrə bir hektar torpağın dəyərinə əsasən müəyyən edilir.

Son vaxtlar iqtisadi ədəbiyyatda həm daşınmaz əmlaka, həm də ətraf mühitə, təbii resurslara, insan sağlamlığına mənfi təsirin nəticəsində yaranan itki və ziyanın dəyərinin və ya ekoloji zərərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı olan qiymətləndirilməsinə tez-tez rast gəlinir.

Ekoloji zərərin qiymətləndirilməsi aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- təbiətin mühafizəsi qanunveriliciyi pozulduğu halda təbii resurslara və ətraf mühitə dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi zamanı;

- Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi (yeraltı sərvətlərin istifadəsi, ətraf mühitə aid olan investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi) üçün icazə

alarkən ekoloji zərərin əvəzinin kompensasiya ödəmələrinin müəyyən edilməsi zamanı;

- Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində - məsələn, neft, qaz və s. mineral-xammal resurslarının hasilatı zamanı - ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan riskə görə məsuliyyətin sığortası məqsədilə sığorta ödənişlərinin hesablanması zamanı;

- İddiaçıların istifadəsində və ya mülkiyyətində olan təbii sərvətlərə (əsasən torpaq sahələrinə) zərəri nəticəsində yaranan itkilərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia və tələblərin irəli sürülməsi zamanı;

- Mülkiyyətçilərdən, sahibkarlardan, istifadəçilərdən torpaq sahəsinin müsadirəsi zamanı yaranmış zərərlərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddiaların təqdim edilməsi üçün;

- Təsərrüfat fəaliyyətinin «Ətraf mühitinə təsirin qiymətləndirilməsi» layihənin bölmələrinin hazırlanması;

- Konkret obyektlərin tikintisinin mümkünlüyü və ya qeyri-mümkünlüyü haqqında qərarların qəbul edilməsi və ekoloji ekspertizanın aparılması zamanı;

- Ərazinin genişləndirilməsi planlaşdırıldıqda.

Ekoloji zərərin əsas tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi təsərrüfat təcrübəsində qəbul edilmiş normalara əsaslanır. Ətraf təbii mühitə dəyən, daha doğrusu təbii resurslara və obyektlərə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi istisna təşkil edir. Konkret prosedura və metodlar mülkiyyətin daşınmaz əmlakla (eləcə də sənaye müəssisələri, torpaq sahələri) əvəz olunması zamanı ekoloji fuditin aparılması məqsədləri, dəymiş zərərin kompensasiyalarının məbləğinin hesablanması və ətraf mühitin qorunması barədə tədbirlərin əsaslandırılması üçün müəyyən edilmişdir.(24)

Ekoloji zərərin dəyərinin müəyyən edilməsi üçün hökumət orqanları və auditor firmaları üçün təyin edilmiş, ümumi çirklənmə hallarını, eləcə də çirklənmənin sahəvi və spesifik mənbələrini əhatə edən ekoloji zərərin iqtisadi qiymətləndirilməsinin müxtəlif metodikaları işlənir və hazırlanır. Həmin metodikanın tətbiq edilməsi zəruri sayılmasa da zərərin qarşılığının ödənilməsi barədə məhkəmə iddiasında bu metodikanın kifayət qədər vacibliyi üzə çıxarır.

Təbii resurslara dəyən zərərin iqtisadi qiymətləndirilməsi və zərərin qarşılığının ödənilməsinin maliyyə tələbi vaxt və qeyri-müəyyənlik amilindən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq, keçmiş ekoloji zərərin hesablanması zamanı qeyri-müəyyənliyin uçotu və diskontlaşdırma metodunu izah edən sənəd xüsusi maraq doğurur. Burada təbii resurslara dəyən zərəre görə maliyyə iddiasının hər bir tərkib hissəsi üçün diskontlaşdırma dərəcəsinin hesablanması və əsaslandırılması tələb olunur. Odur ki, fikrimizcə, keçmiş ekoloji xidmətlərin və ekosistemin ekoloji funksialarının dəyərinin qiymətləndirilməsi və diskontlaşdırma dərəcəsi kimi kompensasiya xərclərinin hesablanması zamanı istehlakçıların üstünlük verdikləri dərəcələrdən vaxtında istifadə etmək məqsədəuyğundur.

3.3. Davamlı ekoloji inkişafın tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi və inkişaf perspektivləri

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu da dövlət siyasətinin əsasını qoyan ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə formalaşmış və 1993-cü ildən başlayaraq ekoloji sahədə müəyyən işlərin görülməsinə önəm verilmişdir. İşlərin həyata keçirilməsi ekoloji siyasətə dair qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ekoloji konsepsiyası”nın təsir mexanizmi mühüm problemlərin həllində öz əksini tapmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji sağlamlıq, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, xalqın rifahının yaxşılaşdırılması və ətraf mühitin iqtisadi sahələri üzrə sürətlə inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlətin ekoloji siyasətinin prioritet istiqamətləri seçilmiş və böyük həcmdə investisiyalar cəlb olunmaqla çox saylı layihələrlə həyata keçirilmişdir.

Bu sahədə 20-dən çox beynəlxalq konvensiyalar və razılaşmalara qoşulmuşlar. Ətraf mühitin ekoloji problemlərinin aradan qaldırılması istiqamətində bir çox tədbirlər «Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün kompleks tədbirlər planı»nın təsdiq edilməsi haqqında respublika prezidentinin sərəncamı ilə müşavirələr keçirilmiş və 2010-cu ildə ekologiya ili elan olunmuşdur. Bu tədbirlər sayəsində Bakı və Bakı ətrafı qəsəbələr, regionlar ətraf mühitin problemlərinə dair tədbirlər keçirilmiş və müəyyən prioritet istiqamətlər seçilməklə reallaşdırılmışdır. (2)

Ekologiyanın və təbii mühitin tarazlığının qorunmasının və təmin edilməsi məqsədi ilə ölkədə bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir. O cümlədən, ən böyün infrastruktur layihələrindən biri hesab olunan Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri istifadəyə verilmişdir.

«Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» inkişaf konsepsiyasında 2012-ci ildə təsdiq edilmiş əsas hədəflərdən biri seçilən ekologiyanın dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsinə nail olunmuşdur. Bütün bu sahələrin kompleksliliyinin təmin olunması, o cümlədən biomüxtəlifliyin qorunması,

yanacaq enerji sahəsində inkişaf istiqamətlərinin nəzərə alınması, təbiətin qorunması və mövcud sahələr üzrə səmərəli təbii resurslardan istifadə edilməsi zəruri tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

İyirmi beş illik təhlilə əsasən son illərdə ətraf mühitin qorunmasına çəkilən xərclər, 1993-cü ildəki 325,7 min manatdan, 2015-ci ildə 141,5 milyon manata çatdırılmışdır. Bu da ekologiya qorunub saxlanması və ətraf mühitin tənzimlənməsi sahəsində görülən tədbirlərin əsasının həyata keçirilməsidir. Ölkədə 2015-ci ilin sonuna qədər flora və faunanın qorunub saxlanması və təkrar istehsalı üçün ölkədə ümumi sahəsi 209,1 min ha olan 11 dövlət təbiət qoruğu, sahəsi 322,3 min ha olan 9 milli park və sahəsi 361,2 min ha olan 24 dövlət təbiət yasaqlığı mövcud olmuşdur. Bu da ölkə ərazisinin 10,3 faizini təşkil edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev fondunun dəstəyi ilə bir çox layihələr həyata keçirilmişdir. Bu layihələrdən Qobustan, Acı Nohur, Ağ göl ərazilərində ceyran fərdləri köçürülmüş və onların təbii artımı müşahidə olunmuşdur. (6)

Ümumiyyətlə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində ölkə üzrə demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında və əhəlinin orta illik artım göstəricisinin yaxşılaşdırılmasında müsbət tendensiyalara nail olunmuşdur.

Hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da ətraf mühitin mühüm probleməri hər bir şəraitə uyğun həyata keçirilir və tənzimlənilir. Ətraf mühitin çirkləndirilməsinin minimuma endirilməsi və onun mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən global ekoloji problemlərin həlli, onların qiymətləndirilməsi, həlli yollarının müəyyənəşdirilməsinin və əsasən də beynəlxalq təşkilatlarla apardığı əlaqələrin genişləndirilməsi ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması sayəsində ekoloji siyasətin əsas istiqamətlərinin həllini həyata keçirir.

İqtisadi sahədə ətraf mühitin məqsədli formada həllinin təmin olunmasında bir çox qanunlar qəbul edilmiş, müvafiq normativ-hüquqi aktlar və dövlət proqramlarının hazırlanmasında həyata keçirilmiş işlər yerinə yetirilmişdir. Bu

sahədə ekoloji qanunvericiliyin tələblərinə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə «Yaşılıqların götürülməsi qaydası», «Yaşılıqların mühafizəsinə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydası», «Yaşılıqların mühafizəsi sahəsində iqtisadi həvəsləndirmə formaları və qaydaları», «təhlükəsiz tullantıların saxlanması qaydası» Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Ekoloji yönümlü dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi respublikada 2016-cı il 3 oktyabr tarixli 2358 sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün milli strategiya» təsdiq edilmişdir. (3)

Belə bir strategiyanın həyata keçirilməsi dövlət tərəfindən ekosistemin bərpası və saxlanması, əhəlinin ekoloji maarifləndirilməsi üçün ekoloji biliklərin əldə edilməsi, təbiət ərazisinin səmərəli idarə edilməsində xüsusi mühafizənin yaradılması və genişləndirilməsi, bioloji müxtəlifliyin davamlılığının təmin etmək məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasını və dayanıqlılığının təmin olunması məqsədilə Azərbaycanda məqsədli investisiyaların cəlb edilməsi, ölkədə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəsi üçün müəyyən tədbirlər görülmüşdür.

Son illərdə daxili imkanların və beynəlxalq maliyyə institutlarının köməyi ilə həyata keçirilən layihələr müxtəlif bölgələrdə su təchizatının məqsədli formada quraşdırılması və mobil tipli su təmizləyici qurğulardan istifadə 60 mindən çox əhəlinin 54 yaşayış məntəqələrində istifadəyə verilməsini təmin etmişlər. Bundan başqa regionlarda belə bir qurğunun quraşdırılması 384 yaşayış məntəqəsində keyfiyyətli su ilə təmin olunması əhəlinin 650 minə yaxın təminatını həyata keçirmişdir.

Ekoloji monitorinqlərin aparılması istiqamətində 2016-cı ildə BMT-nin iqlim dəyişməsi üzrə çərçivə konvensiyası ilə bağlı tərəflər konfransında qəbul olunmuş Paris sazişi Azərbaycan Respublikası tərəfindən təsdiq edilmişdir. Belə bir sazişin həyata keçirilməsində məqsəd ölkəmizdə həyata keçirilən ekoloji

mənbələrin, ekoloji monitorinqlərin, ekoloji sahələrin mənbələrindən istifadə etməklə onların çirklənməsinin qarşısının alınması tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Respublikada mühafizə olunan və seçilən təbiət ərazilərinin eko turizm infrastrukturunun genişləndirilməsi, marşrutların yaradılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi son illərdə 300 mindən artıq turist səyahət etmişdir. Azərbaycan və Almaniya hökumətləri arasında bağlanmış sazişə görə əsasən Zakatala Dövlət təbiət Qoruğunun və Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğunun statusunun yüksəldilməsi və mühafizə olunan ərazilərin genişləndirilməsi məqsədi ilə müəyyən işlər görülmüşdür. Bu sahələrdə infrastruktur yaradılmış, mühafizə və nəzarət imkanları təkmilləşdirilmişdir.

Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin hesabatına əsasən Azərbaycanda balıqçılığın inkişafına geniş yer verilmiş, o cümlədən növlülüyündən asılı olaraq nərə cinsli və digər qiymətli balıq növlərinin artırılması məqsədi ilə ixtisaslı kadrların nəzarəti altında 2016-cı ildə 7,6 milyon ədəd nərə cinsli, 199,8 min ədəd qızıl balıq və 398,8 milyon ədəd balıq kürüləri artırılıb, Xəzər dənizinə və digər su hövzələrinə buraxılmışdır.

2016-cı ildə regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramı çərçivəsində tikinti materiallarının və kəşfiyyat işlərinin təşkil edilməsi müəyyən olunmuş yataqlar aiddiyyatı üzrə istismara verilmişdir. «Azərbaycan Respublikası ərazisində süxurların və günəşin yaratdığı təbii radioaktiv xəritəsi» «Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun faydalı qazıntıları xəritəsi» 2016-cı ilin hesabat dövründə tərtib olunmuşdur.

Dövlət sifarişi çərçivəsində elmi-texniki məhsulların materialların və məlumatların hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının geodeziya, topoqrafiya və kartoqrafiya işlərinin təşkili həyata keçirilmişdir.

Ətraf mühitin qorunub saxlanması və mühafizəsi sahəsində ölkələr və təşkilatlar arasında sazişlər imzalanmış, beynəlxalq konvensiyalara qoşulması sayəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Ekoturizmin inkişafında və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında müəyyən sahələrdə problemlərin aradan qaldırılmasında

respublika və bütün onun regionlarında ekoloji təbliğat aparılmaqla seminarlar, dəyirmi masalar keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə, 2016-cı ilin 16-18 noyabr tarixlərində «Xəzər: ətraf mühit üzrə texnologiyalar» mövzusunda beynəlxalq ətraf mühit sərgisi keçirilmiş və ekoloji mühitin qorunması üçün respublika tərəfindən planlı şəkildə tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli sərəncamı ilə «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri» təsdiq olunmuşdur. Milli iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə yol xəritəsinin istiqamətləndirilməsində məqsəd Azərbaycanda 160 dərəcəli diaqnostikanın və GİZİT təhlilin aparılması ilə həm dövlətlərlə, həm də regionlarla rəqabət qabiliyyətliliyinin üstünlüklərini və prioritet istiqamət olan 11 sektor üzrə məqsədli strateji yol xəritəsinin təhlilinin həyata keçirilməsidir. Milli iqtisadiyyatın hədəflərindən biri olan 1 il üçün təfəssilatlı yol xəritəsi, 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasının və tədbirlər planının təhlili, o cümlədən 2025-ci il üçün uzun müddətli baxış və son hədəf kimi 2025-ci ildən müəyyən olunmuş sektorlar üzrə perspektivlərin inkişafı və onların məqsədlərinin seçilməsi nəzərə alınıb.

Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektoru üzrə yol xəritəsi üzrə Azərbaycanda ekoloji təmiz məhsul istehsal edən kənd təsərrüfatı sahələri üzrə və onun düzgün həyata keçirən sahələrin formalaşması nəzərdə tutulur. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahələrində ixtisaslaşmış istiqamətlər üzrə yeni və köhnə şəraitə uyğun imkanlar araşdırılır, onların həyata keçirilməsinin məqsədyönlü və ilk növbədə kənd səviyyəsində ekoloji təmiz təsərrüfatçılığın fundamental bazasının yaradılması məqsədyönlüdür. Bu istiqamətlərdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üsulu ilə becərilən sahələrin genişləndirilməsi hər bir regionlarda həvəsləndirmə tədbirləri görməklə onlarda toxum və əkim materialları ilə təminatını gücləndirməklə həyata keçiriləcək. Ümumilikdə isə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalının toxum və əkin materialları ilə təminatında pilot sahələrin yaradılması müəyyənləşdirilib.

Ekoloji təmiz məhsulun istehsal edən fermerlər bir tərəfdən kənd təsərrüfatı sahəsində ətraf mühitə mənfi təsir göstərməklə azalda bilər, digər tərəfdən isə bu addım ölkəmizə imkan verəcək xaricə ixrac edilən təmiz məhsulların həcmi artırır. Bununla belə, ekoloji cəhətdən respublikada hər bir məhsulun istehsalının genişləndirmək olar. Dövlət bu sahədə müəyyən işlər görməklə bazarın inkişaf etdirilməsində və ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların ixrac etməsini əldə edəcək.

Strateji yol xəritəsindən irəli gələn vəzifələri müəyyən etmək üçün ölkəmizdə müvafiq təşkilatların, həmçinin cəmiyyətin ziyalı təbəqəsinin intellektual potensialı nəzərə alınmalıdır. Bu işdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Geologiya və Geodeziya İnstitutunun alimləri məsuliyyətli təşəbbüslərə qoşulurlar. Məlumdur ki, dünyanın enerji təhlükəsizliyi sahəsində görülən tədbirlər Geologiya və Geodeziya İnstitutunda ölkəmiz üçün önəmli olan sahələri araşdırmaqla onların tədqiqatı aparılır.

Yol xəritəsində həmçinin kompleks elmi tədqiqat işlərinin ekoloji cəhətdən nəzərə alınan hədəfləri seçilməklə həm qazın, həm neftin istiqamətlərindən başqa, həmçinin alternativ olaraq enerji növlərindən Azərbaycanın tətbiqi sahələrində geniş tədqiqat aparır. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşdırılmış turizm sahəsinə görə yol xəritəsində qeyd edilir ki, elmi tədqiqatların aparılması bir növ ölkə əhəmiyyətli ekoturizm və etnoturizm inkişafına malik olan inkişafına həm ekoloji təmizliyinə, həm də onların geoloji və geomorfoloji obyektlərinin məqsədli seçiminə və uzun müddətliyindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təhlükəsizliyinin əsasını mineral xammal bazası təşkil edir ki, bu da dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf dövründə yeni xammalın növlərindən asılı olaraq həmin sahələrə böyük ehtiyac duyulur.

Bütün bu qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla mineral xammal bazasının hazırkı vəziyyətini təhlil etməklə yer təkinin geoloji öyrənilməsində və strateji mineral xammal ehtiyatlarının səmərəli istifadə olunması, o cümlədən uzun müddətli prioritetlərinin məqsədli seçilməsi milli iqtisadiyyatın strategiyasına təsir göstərir. Bütün bu sahələr ölkə iqtisadiyyatının prioritet istiqamətləri üzrə mineral

zammal bazasının inkişafının strategiyasının, həmçinin bütün sahələrdə görülən tədbirlər planının işlənib hazırlanmasını vacib edir.

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektoru üzrə yol xəritəsinin davamı olaraq milli iqtisadiyyatın hədəflərini seçməklə ekoloji sahəyə təsir göstərən hər bir istiqaməti nəzərə alır və onun uzun müddətli inkişafının təmin olunmasını həyata keçirir.

NƏTİCƏ

Dövlətin ekoloji siyasəti iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla dövlət tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsinə təsir göstərmişdir. Belə bir siyasətin həyata keçirilməsində məqsəd müasir tələblərə cavab verən qanunvericilik bazasının olmasıdır. 1998-ci ildən respublikada təsdiq edilmiş ətraf mühitin mühafizəsinə dair milli fəaliyyət planı ekoloji sahədə bütün elementlərin əsasını təşkil etmişdir. ətraf mühitin mühafizəsi və ona dövlət nəzarəti bütün qanunlar və normativ hüquqi sənədlər hazırlamaqla ölkədə qloballaşan ekoloji siyasətin həyata keçirilməsinin tənzimləmişdir. Bütün bu istiqamətlərin həyata keçirilməsinə Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı ilə 2001-ci ildə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaradılmasıdır.

Belə bir strukturun yaradılması nəticəsində mühüm sahələrin təşkili və idarə edilməsi ölkədə əsaslı surətdə həyata keçirilən islahatların yerinə yetirilməsidir. Bu islahatlar ətraf mühitin və təbii sərvətlərin dövlət tərəfindən vahid formada təşkilini təmin edir.

Respublikamız ekoloji siyasətin tənzimlənməsində və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə 20-dən çox konvensiyalara qoşulmuşdur. Ekoloji sahənin təkmilləşdirilməsi dövlətin idarəetmə sistemində fəaliyyətini, ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılmasını və bu problemlərin həlli yolunda müsbət nəticələrin əldə olunmasıdır.

Dövlətimiz son illər ərzində iqtisadi və sosial inkişaf sahəsində xeyli nəticələr əldə etmişdir. Bu nailiyyətlər ölkə miqyasında və beynəlxalq sahədə əldə olunan müqavilələr əsasında təsdiqlənmişdir. Davamlı olaraq belə bir sahənin inkişafı ölkədə yeni sahələrin yaradılmasına və inkişafına təkan verəcəkdir. Həyata keçirilən prioritet istiqamətlər dövlətin əldə etdiyi milli proqramların hazırlanmasında və islahatların həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Təbii iqtisadi və insan resurslarının davamlı olaraq idarə edilməsi milli proqramların istiqamətləri üzrə kompleks inkişafın düzgün yönəldilməsidir.

Ekoloji siyasətin dövlət tənzimlənməsi iqtisadi, sosial, siyasi, demoqrafik sahələrə təsir göstərməklə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqində sənaye və kənd təsərrüfatının məhsullarının istehsalına yönəldilməsidir. Burada havanın, suyun, torpağın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə xidmət edir.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq müasir dövrün tələblərinə uyğun respublikada ekoloji siyasət üç istiqamət üzrə müəyyən edilir:

Birinci – ekoloji təhlükəsizlik sahəsində ətraf mühitin qorunması və mühafizəsi məqsədi ilə davamlı olaraq tənzimləmə mexanizmini həyata keçirmək;

İkinci - əhəlinin tələbatını ödəmək məqsədi ilə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, qeyri ənənəvi metodlar vasitəsilə enerji mənbələrinin yaratmaq və onun effektivliyinə nail olmaq.

Üçüncü – ekoloji problemlərin milli səviyyədə qiymətləndirilməsi üçün onların həlli istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Ekoloji siyasətin belə bir istiqamətləri ölkədə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqdır. Bu sahədə əsas götürülən vəzifə və prinsiplər düzgün tətbiq olunmalıdır ki, ətraf mühitin keyfiyyətinə təsir göstərməklə iqtisadi və insan potensialından müasir tələblərə uyğun istifadə edilsin. Prinsiplərin əsasını əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında, onun stimullaşdırılmasında və yeni texnologiyaların yaradılmasında istifadə etməklə tənzimlənilir.

Ekoloji və sosial nəticələrin əldə olunması qısa və uzun müddət ərzində bütün istiqamətlər üzrə əldə olunan və seçilmiş variantların nəzərə alınmasıdır. Ətraf mühitin mühafizəsi ictimai və qeyri hökumət təşkilatları tərəfindən hazırlanan layihələrin genişləndirilməsidir. Güclü və çox sahəli iqtisadi inkişaf ətraf mühitin mühafizəsinin təmin olunmasına təsir göstərir.

Ekoloji siyasətin son prinsiplərindən biri odur ki, hər bir ölkənin beynəlxalq təşkilatlar ilə müqavilələrin və sazişlərin bağlanmasında geniş əlaqələr yaratsınlar. Bu da dövlətlərarası ekoloji təbliğatın və maarifləndirmənin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasında qloballaşan ekoloji siyasətin tənzimləmək məqsədi ilə dövlət investisiyaları artırmaqla ona təsir göstərən bütün sahələri təmin etmiş olur. Dövlət bu sahədə müəyyən tədbirlər həyata keçirir ki, bunlar da aşağıdakı yeniliklərdən ibarətdir:

- Həm iqtisadi, həm də təşkilati baxımdan bütün zonaların vəziyyətini normallaşdırmaq üçün maliyyələşdirmə mənbələrini müəyyən etmək lazımdır;
- Elmi cəhətdən əsaslandırılmış texniki normativ sənədləri yaratmaqla qısa müddət ərzində təbii ehtiyatlardan istifadəni və tətbiqini tənzimləmək mümkün olsun;
- Yeni texnika və texnologiyalara əsaslanaraq istilik elektrik stansiyalarında yüksək effektiv strukturu optimallaşdırmaq;
- Müasir enerji qoruyucu texnologiyaların istehsal və qeyri-istehsal sahələri üzrə istifadəsini stimullaşdırmaq;
- Strateji yol xəritəsinin istiqamətini nəzərə almaqla milli və regional proqramların hazırlanmasında ekoloji siyasətin əsas istiqamətləri həyata keçirmək.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və ekoloji siyasətin tənzimlənməsi dövlət tərəfindən tətbiq olunan mexanizm və metodlar vasitəsilə iqtisadi və sosial tələblərə cavab verməlidir.

Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi, ekoloji, texnoloji və siyasi sahələrində dəyişikliklər aparmaqla ekoloji siyasətin təhlükəsizlik sferasında dövlətin rolu artır. Bu da işlənib hazırlanmış olan qanunverici bazanın düzgün istiqamətləndirilməsindən və təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Dövlətin ekoloji siyasəti respublika tərəfindən təsdiq olunmuş 360 dərəcəli diaqnostikası və GİZİT təhlili milli iqtisadiyyatın dinamikasının və onun proqnozlaşdırılmasının təhlilini aparmaqla müəyyən edilmiş hədəflər yaradılır. Sonradan sektorlar üzrə baza xətti müəyyən edilməklə onun diaqnostikası təyin edilir.

Beləliklə, ölkəmizdə mühüm problemlərin müvəffəqiyyətlə həll olunması üçün dövlətlərarası makroekoloji siyasətin işlənib hazırlanması tələb olunur. Bu da

ekoloji problemlərin həllində dövlətlərin və inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlığın daha da bünövrəli inkişafına təsir göstərəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunları 2006-2016
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” 16 mart 2016-cı il
3. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” 2016-cı il 06 dekabr
4. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi - Bakı 2016
5. Azərbaycan rəqəmlərdə, 2016
6. Azərbaycan müstəqilliyi – 25, Bakı 2016
7. Ekologiya Nazirliyinin məlumatları – 2016
8. Azərbaycan Respublikasının hesabatı - 2016
9. Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi. 2002, 1-ci cild
10. Azərbaycan Respublikasının Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafına dair Milli Proqramı. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Bakı 2002
11. “Dövlətin iqtisadi siyasəti” M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn Bakı 2011
12. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” H.B.Allahverdiyev, Ə.M.Əhmədov, Q.S.Qafarov Bakı 2012
13. “Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi” Kuşlin tərcümə Bakı 2008
14. “Strateji planlaşdırma, proqramlaşdırma və proqnozlaşdırma” Kuzik tərcümə Bakı 2010
15. “Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi” M.M.Mahmudov, M.İ.Mahmudova Bakı 2010
16. Məmmədov Q., Xəlilov M. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Elm, Bakı 2005
17. Məmmədov Q., Xəlilov M., Məmmədova Z. Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Atlası Bakı Kartoqrafiya Fabriki. Bakı 2009

- 18.Zeynalova K.Z. Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti və problemləri ADİU. Bakı 2012
- 19.Zeynalova K.Z. Təbiət və ekologiya. Gənclik. Bakı, 2008
- 20.İsmayılov T. Azərbaycanda təbiətdən istifadə və ekoloji problemlər. Ziya KRM, Bakı 2009
- 21.Sadiqov A., Xəlilov İ. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Dərs vəsaiti. ISBN. 9952-415-00-1. Bakı 2008
- 22.Tofiq Bəhərci, Mehdiyeva V. Xəzər dənizinin və Abşeronun ekoloji problemləri, onların həlli yolları. Dərs vəsaiti. ADİU, Bakı 2012
- 23.Tofiq Bəhərci, Mehdiyeva V. və b. Ekologiya. Dərs vəsaiti, ADİU, Bakı 2012
- 24.Tofiq Bəhərci, Mehdiyeva V. Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti, təbii ehtiyatları və onların iqtisadi-ekoloji qiymətləndirilməsi. Dərslik ADİU, Bakı 2012
- 25.Tofiq Bəhərci, Mehdiyeva V. Xəzər dənizi və ekologiyası OYU-nun “Elm və pedaqoji xəbərləri”. Bakı, 2010
26. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Книги II. Общая характеристика мира. Дрофа. Москва, 2004
27. Avazova M. Respublika torpaqlarının müasir ekoloji vəziyyəti “Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə” mövzusunda elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı 2003
- 28.İsmayılov T. Azərbaycanda təbiətdən istifadə və ekoloji problemlər. Məqalələr toplusu Bakı 2009
- 29.Quliyev T.S. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı. Bakı 2005
- 30.Mahmudov C.M. Ekologiya. Mühazirə toplusu. Bakı Nurlan 2008
- 31.Məmmədov T.S. Ekologiya. Dərs vəsaiti Bakı-Nurlan 2004
- 32.Məmmədov Q. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı Elm, 2007

- 33.Sadıqov A., Xəlilov İ. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Dərs vəsaiti Bakı 2009
- 34.Zeynalova K.Z. Təbiət və ekologiya. Bakı. Gənclik 2008
- 35.Арустамов Э.А. Природопользование. М., 2003
- 36.Новиков Ю.В. Экология, окружающая среда и человек М., 2003
- 37.Никаноров А.М., Хоружая Т.А. Глобальная экология. М. 2001
- 38.Федцов В.Г., дрягилев Л.А. Экология и экономика природопользования. М., 2003
- 39.А.С.Алиев. Экологические проблемы, возникающие в связи с подъемом уровня Каспийского моря // Hidrometeorologiya və ətraf mühitin monitorinqi, 2006
- 40.Sadıqov A.S., Xəlilov İ.B. “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi” B., 2004
- 41.Quliyev T.S. Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin tənzimlənməsi. “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” B. 2001
- 42.Quliyev T.S. Təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji ekspertizası. “Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji problemləri” ADNA, B., 2002
- 43.Nuriyev C.Q., Əsgərov Ə.T., Əhmədov Z.V. Ekologiya hüququ. B.2003
- 44.Tahir Quliyev. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti) Bakı 2005

**Magistratura Mərkəzinin magistrantı Atakişiyev Azər Firuz oğlunun
“Qloballaşma şəraitində ekoloji proseslərin tənzimlənməsinin dövlət
mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri”**

mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinə

X Ü L A S Ə

Dünyada baş verən qloballaşma prosesi, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, əhalinin çoxalması ilə əlaqədar təbii sərvətlərə tələbatın artması, inkişafda olan ölkələrdə müasir texnologiyalardan istifadə imkanlarının məhdud olması, iqlimdə baş verən dəyişiklər və digər amillər nəticəsində yaranmış ekoloji problemlər bəşəriyyəti daha çox narahat etməyə başlamışdır.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə ekoloji tənzimləmənin çoxillik təcrübəsinin öyrənilərək ümumiləşdirilməsi respublikamızın iqtisadiyyatında da davamlı ekoloji inkişafın təmin edilməsində iqtisadi mexanizmlərin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində ekoloji tənzimləmə qarşılıqlı əlaqədə olan hər iki metodla aparılmalıdır. Onlardan hansının harada tətbiq edilməsi isə konkret region və yaxud müəssisədən asılı olaraq müəyyən edilir. İqtisadi ədəbiyyatda tətbiq olunan mexanizmlərin və ya tədbirlərin müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə yaxşı və ya pis təsir göstərməsindən asılı olaraq müvafiq şəkildə müsbət və ya mənfi stimulların yaranması fikri qeyd olunur.

Магистрант Атакишиев Азер Фируз
«Механизм государственного регулирования экологических
процессов глобализации и ее основные направления
совершенствования»

РЕЗЮМЕ

Процесс глобализации, быстрое развитие экономики, рост населения за счет увеличения спроса на природные ресурсы, развивающиеся страны имеют ограниченный доступ к современным технологиям *oltnası*, изменения климата и других факторов в экологических проблем, вызванных человечества стали больше беспокоиться.

Сводки по охране окружающей среды в странах с рыночной экономикой испытывает долгосрочное устойчивое экологическое развитие в экономике страны имеет большое значение в обеспечении создания экономических механизмов. Международный опыт показывает, что нынешний этап экономического развития, экологического регулирования, оба метода должны быть соединены между собой. Но какой из них является введение конкретного региона или, в зависимости от объекта устанавливается. Экономические механизмы литературы и меры, используемые на предприятии, оказывает влияние на экономическую активность, хорошие или плохие, в зависимости от соответствующих положительных или отрицательных стимулов к созданию остатков помеченных.

Magistrant Atakishiyev Azer Firuz

**"Mechanism of state regulation of ecological processes of globalization
and its main directions of improvement"**

SUMMARY

The process of globalization, rapid economic development, population growth due to increased demand for natural resources, developing countries have limited access to modern technologies olrnası, climate change and other factors in the environmental problems caused by humanity have become more worried.

Summary of environmental protection in market economies experiencing long-term sustainable environmental development in the country's economy is of great importance in ensuring the creation of economic mechanisms. International experience shows that the current stage of economic development, environmental regulation, both methods should be interconnected. But which one is the introduction of a specific region or, depending on the object is established. The economic mechanisms of literature and measures used in the enterprise have an impact on economic activity, good or bad, depending on the corresponding positive or negative incentives to create remnants of labels.

**Magistratura Mərkəzinin magistrı Agakişiyev Azər Firuz oğlunun
“Qloballaşma şəraitində ekoloji proseslərin tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi
və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri” mövzusunda yazdığı magistr
dissertasiya işinə**

R Ə Y

Müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiya olunur. Azərbaycan Respublikası son illər sosial və iqtisadi inkişaf sahələrində kifayət qədər nailiyyətlər əldə etmişdir ki, bu da milli və beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Sosial və iqtisadi sahələrdəki nailiyyətlərin artmasının dayanıqlı olması ölkə tərəfindən əsas prioritet qismində qəbul edilmişdir.

Bu baxımdan magistr Agakişiyev Azər Firuz oğlunun “Qloballaşma şəraitində ekoloji proseslərin tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işi mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edən bir problemə həsr edilmişdir.

Magistr dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, 8 paragrafdan, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İşin girişində mövzunun aktuallığı, obyekt, predmeti, qarşıya qoyulan vəzifələr müəyyənləşdirilir, araşdırmalardan əldə olunan nəticələr və təkliflər öz əksini tapır.

İşin birinci fəslində qloballaşma şəraitində ekoloji inkişafın tənzimlənməsinin nəzəri əsasları araşdırılır.

Magistr işinin ikinci fəsli müasir davamlı ekoloji inkişafın iqtisadi mexanizmləri və metodlarının kompleks tədqiqinə həsr edilmişdir.

İşin üçüncü fəslində Azərbaycan Respublikasında ekoloji inkişafın tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılır.

Magistr dissertasiya işinin məzmunu göstərir ki, o müstəqil tədqiqat işi aparmaq və müvafiq nəticələrə gəlmək qabiliyyətinə malikdir. Ümumən,

magistr dissertasiya işi qarşıya qoyulan bütün zəruri tələbatlara cavab verir və onu müdafiəyə buraxmaq olar.

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. M.Ə.Əliyev

**Magistratura Mərkəzinin magistrı Agakışiyev Azər Firuz oğlunun
“Qloballaşma şəraitində ekoloji proseslərin tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi
və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri” mövzusunda yazdığı magistr
dissertasiya işinə**

R Ə Y

Dünyada baş verən qloballaşma prosesi, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, əhalinin çoxalması ilə əlaqədar təbii sərvətlərə tələbatın artması, inkişafda olan ölkələrdə müasir texnologiyalardan istifadə imkanlarının məhdud olması, iqlimdə baş verən dəyişiklər və digər amillər nəticəsində yaranmış ekoloji problemlər bəşəriyyəti daha çox narahat etməyə başlamışdır.

Bu baxımdan magistr Agakışiyev Azər Firuz oğlunun “Qloballaşma şəraitində ekoloji proseslərin tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işi mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edən bir problemə həsr edilmişdir.

Magistr dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, 8 paragrafdan, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə işin aktuallağı, öyrənilmə dərəcəsi, qarşıya qoyulan məqsədlər və əldə olunan yeniliklər öz əksini tapmışdır.

İşin birinci fəslində ekoloji tarazlığın təmin edilməsinin iqtisadi zəruriliyi və prinsipləri, ekoloji inkişafın tənzimlənməsində iqtisadi metodlardan istifadənin beynəlxalq təcrübəsi araşdırılır.

İkinci fəsil Azərbaycanda davamlı ekoloji inkişafın tənzimlənməsində iqtisadi metodlardan istifadənin yolları, Azərbaycan Respublikasında ekoloji inkişafın təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi proqram və layihələr, davamlı ekoloji inkişafın idarə olunmasının sistemli təhlili kimi məsələlərə həsr olunmuşdur.

Müəllif magistr işinin üçüncü fəslində Azərbaycanda ekoloji mühit və milli iqtisadi inkişafın tarazlıq problemləri, ətraf mühitə təsirin və ekoloji zərərin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi və davamlı ekoloji

inkişafın tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi və inkişaf perspektivləri kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

İşin sonunda magistr tədqiqatdan əldə etdiyi nəticələri və irəli sürdüyü təklifləri verir.

Ümumən, magistr Agakişiyev Azər Firuz oğlunun “Qloballaşma şəraitində ekoloji proseslərin tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri» mövzusunda yazdığı dissertasiya işi qarşıya qoyulan zəruri tələbatlara cavab verir və onu müdafiəyə buraxmaq olar.

Rəyçi:

«Ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadiyyatı»

kafedrasının müdiri:

prof. V.Z.Mehdiyeva